De 'eeuw van de twee Willemen' Willem van Duvenvoorde en Willem van Oosterhout in Oosterhout en Dongen

door

LAURAN TOORIANS

Inleiding

Bij de voorbereiding en het schrijven van het hoofdstuk over de middeleeuwen voor het dit jaar (2009) verschijnende boek *Oosterhout. Niet van gisteren* (onder eindredactie van Cock Gorisse) stond vanaf het begin vast dat Willem van Duvenvoorde daarin een prominente plaats zou innemen. Tegelijkertijd zou de aandacht voor zijn persoon dit hoofdstuk niet mogen domineren, simpelweg omdat ook andere periodes en onderwerpen uit de middeleeuwen voor zover het materiaal dat toelaat gelijkmatig aan bod moesten komen. Desalniettemin was het onvermijdelijk de geschiedenis van Willem van Duvenvoorde en zijn zoon Willem van Oosterhout, die beiden heer van Oosterhout waren, in detail tegen het licht te houden en te beschrijven. Het hier volgende artikel is daarvan het resultaat en dient dan ook te worden gelezen naast en als aanvulling op de betreffende hoofdstukken in *Oosterhout. Niet van gisteren*. Het is er als het ware een uitvergrote versie van.[1]

Deze ontstaansgeschiedenis verklaart tevens waarom in dit artikel de blik vooral is gericht op Oosterhout en op Dongen, terwijl Willem van Duvenvoorde natuurlijk ook voor Breda (en elders) van belang is geweest. Het 'vertekende' beeld dat hieruit kan ontstaan, is natuurlijk jammer, maar lijkt tegelijkertijd eerder regel dan uitzondering. Een breed opgezette biografische studie over Willem van Duvenvoorde, die een dergelijke regionale of lokale aanpak overstijgt, zou zeker in een behoefte voorzien.

Willem van Duvenvoorde

Van bastaard tot kamerling

Veruit de bekendste middeleeuwer in de geschiedenis van Oosterhout is Willem van Duvenvoorde, een puissant rijk en mede daardoor ook machtig man in zowel het graafschap Holland als het hertogdom Brabant. Willem van Duvenvoorde verlegde in de loop van zijn carrière de focus van zijn aandacht van Holland naar Brabant en maakte daarbij het kasteel van Strijen bij Oosterhout tot de hoofdzetel van zijn macht. De Duvenvoordes vormden een tak van het uitgebreide Hollandse adelsgeslacht van Wassenaar.[2]

Willem van Duvenvoorde was een buitenechtelijke - en vrijwel zeker ook de oudste - zoon van Filips van Duvenvoorde.[3] Deze Filips was heer van Polanen en dit

1 Zegel van Willem van Duvenvoorde (Bron: Nationaal Archief Den Haag)

is de 'familienaam' die door zijn wettige zonen en verdere nazaten werd gedragen. De eerstgeboren zoon uit Filips' huwelijk met Elizabeth van Vianen was Jan I van Polanen. De beide halfbroers Willem van Duvenvoorde en Jan I van Polanen hadden duidelijk een goede relatie en trokken gedurende hun hele leven regelmatig samen op.

Waarschijnlijk is Willem van Duvenvoorde geboren in 1290 en hoewel hij tijdens zijn leven erg zwijgzaam was over de identiteit van zijn moeder is toch vrij zeker dat dit een zekere Liesbeth van Dongen is geweest.[4] Nergens in de bronnen wordt zij als zodanig genoemd en haar identificatie berust op het gegeven dat Willem van Duvenvoorde op 19 september 1345 bezittingen in Gilze verwierf die hij meteen daarop overdroeg aan Jan *Lijsbetten sone was van Donghene*.[5] In de allerlaatste wilsbeschikking van Willem van Duvenvoorde wordt deze zelfde (zo nemen we aan) Jan genoemd als *Janne der bastaert, onsen brueder*.[6] De toevoeging 'van Dongen' aan de naam van de moeder lijkt hier niet meer te zijn dan een aanduiding van haar herkomst, van een (adellijke) familie met deze naam was voor de stichting van de heerlijkheid Dongen nog geen sprake.[7]

Op basis van deze identificatie, die dus niet absoluut zeker is, kan worden vermoed dat Willem van Duvenvoorde werd verwekt toen zijn vader in het gevolg van graaf Floris V van Holland deelnam aan diens veldtocht in het conflict om Heusden.[8] De veronderstelling dat Willems moeder een Dongense was, biedt natuurlijk een

mooie verklaring voor de bijzondere aandacht die hij tijdens zijn leven voor juist deze regio aan de dag legde: het was dan zijn geboortestreek en de streek waarin hij wellicht ook zijn vroegste jeugd doorbracht. Gezien het feit dat het deel van Dongen ten westen van de Donge in die tijd nog deel uitmaakte van de parochie Oosterhout, kunnen we dit alles probleemloos iets ruimer interpreteren en aannemen dat Willem van Duvenvoorde mogelijk een Oosterhoutse moeder en een Oosterhoutse jeugd heeft gehad.

Pas in 1311 verschijnt Willem voor het eerst in de bronnen, en wel onder de naam Willem *Snicrieme* ('Snikkerieme'). Hoewel meestal opgevat als een bijnaam, is de betekenis van Snikkerieme onduidelijk. Een 'snik' (Middelnederlands *snicke*) is een niet al te groot, snel zeilend binnenvaartscheepje met een breed roer (de 'stuurriem'), maar in welk opzicht de naam hiermee als bijnaam kan worden verklaard, is volstrekt onduidelijk. In elk geval lijkt het erop dat Willem zelf met deze naam niet erg ingenomen was. Hij lijkt die te hebben vermeden en vanaf 1323 liet hij zich Willem van Duvenvoorde noemen. Dat is opmerkelijk, want strikt genomen had hij met het huis Duvenvoorde zelf niets van doen (al droeg zijn vader ook die naam). Slechts 'in de verte' was hij een loot aan de stam van de grote familie van Wassenaar/Duvenvoorde. Behalve dat hij deze naam aannam, ging Willem ook het wapen van de familie van Wassenaar/Duvenvoorde voeren. Dat is een zogenaamd 'sprekend wapen' met drie halve (wassende) maantjes – 'wassenaartjes' – op een effen achtergrond. De kleuren wisselen naargelang de tak van de familie: voor Duvenvoorde waren het zwarte wassenaars op een wit ('zilver') schild .

Uit het gegeven dat Willem zich zowel de naam van Duvenvoorde als ook het Wassenaarwapen toe-eigende, spreekt niet alleen zijn ambitie, maar kan ook worden afgeleid dat de familie van Wassenaar dit alles accepteerde. Het feit dat hij een bastaard was uit een zijtak van deze grote en machtige familie betekende niet zondermeer dat Willem een veelbelovende startpositie in het leven had. Met wat goede wil mocht hij zichzelf hooguit tot de lagere adel rekenen. Als bastaard erfde hij van zijn vader niets. Op basis van zijn daden mogen we echter aannemen dat hij beschikte over een helder verstand en een scherp zakelijk en diplomatisch inzicht.

Willems vader Filips van Duvenvoorde overleed in 1308 of in elk geval vóór mei 1309 en is dus niet in staat geweest zijn beide zoons Willem van Duvenvoorde en Jan I van Polanen bij de start van hun volwassen leven op weg te helpen. Willem van Duvenvoorde werd geïntroduceerd aan het Haagse hof van Willem III, graaf van Holland, door zijn oom Dirk van den Wale (die in 1316 overleed). Daar, aan het hof vinden we hem in 1311 als *knape* ('schildknaap', een gewapende dienaar). Zes jaar later, in 1317 stelde de graaf hem aan als kamerling. Dat was een belangrijke functie die letterlijk inhield dat de persoon in kwestie toegang had tot het privé (slaap)vertrek van de graaf. In deze kamer bevonden zich ook de schatkist (van graaf en graafschap, want dat was toen nog één) en het grafelijke zegel waarmee oorkonden werden bezegeld. Hiermee verwierf Willem van Duvenvoorde een centrale positie in het beheer en bestuur van het graafschap Holland en een vertrouwenspositie in de naaste omgeving van de graaf. Hoe groot het vertrouwen was, blijkt ook uit

2. De overblijfselen van het kasteel Strijen in 1656 door A. van Santfoort (Bron: Brabantcollectie Universiteit van Tilburg)

het feit dat de halfbroers Willem van Duvenvoorde en Jan I van Polanen optraden als executeurs-testamentair na het overlijden van Willem III in 1337.

In de grafelijke oorkonden van de jaren rond 1320 vinden we Willem steeds genoemd als 'Willem de kamerling' of – minder vaak – als 'Willem de zoon van Filips van Duvenvoorde', maar niet als Willem van Duvenvoorde. Die naam vinden we voor het eerst in de oorkonde van 2 juni 1323 waarmee *Willaem van Duvenvoirde, onsen trouwen Camerlinc* het schoutambacht van Geertruidenberg krijgt.[9]

Zoals gezegd had Willem van Duvenvoorde een nauwe band met zijn halfbroer Jan I van Polanen (die overleed in februari 1342) en ook met diens zoon (en dus Willems neef) Jan II van Polanen. Het in 1327 gesloten huwelijk tussen Willem van Duvenvoorde en Heilwich van Vianen bleef kinderloos. Willem had weliswaar een hele reeks buitenechtelijke kinderen (tenminste negen en mogelijk twaalf), maar die waren net als hijzelf als bastaarden uitgesloten van de erfenis van hun vader. Het overgrote deel van zijn enorme nalatenschap bestemde Willem van Duvenvoorde dan ook in verschillende wilsbeschikkingen voor zijn neef, Jan II van Polanen. Via hem kwam een groot deel van de door Willem van Duvenvoorde vergaarde bezittingen later aan de Nassaus onder wier bewind het de kern vormde van de zogenaamde Nassause Domeinen.

Het huwelijk van Willem met Heilwich van Vianen kwam tenminste voor een deel tot stand om financiële en politieke redenen, zo blijkt uit een grafelijke oorkon-

de van 29 september 1326.[10] De opstellers van dat stuk waren de graaf van Holland en Willem van Duvenvoorde samen en het werd mede bezegeld door Jan I van Polanen. Er blijkt uit dat Zweder II van Vianen zodanig in de schulden zat dat hij Vianen en al zijn bezittingen daar had overgedragen aan de graaf en aan Willem van Duvenvoorde.[11] Daarbij werd overeengekomen dat Willem van Duvenvoorde zou trouwen met Zweders dochter Heilwich. In feite nam Willem dus de failliete boedel van de Van Vianens over waarbij Zweder en zijn naaste familieleden voor de duur van hun leven een vast inkomen uit de opbrengsten van Vianen kregen.[12] Het huwelijk, met het daaraan verbonden recht op Heilwichs erfdeel, lijkt daarmee vooral te hebben gediend als borgstelling in een middeleeuwse vorm van schuldsanering. Desalniettemin zijn er – los van de kinderloosheid – geen aanwijzingen dat het om een slecht huwelijk zou zijn gegaan. Voor zover we kunnen zien, traden de echtelieden regelmatig samen en steeds eensgezind naar buiten. Wel zal Willem door al zijn drukke werkzaamheden bijzonder veel 'van huis' zijn geweest. Op 25 april 1327 vestigde Willem een 'lijftocht', een soort levensverzekering waarmee Heilwich werd voorzien van een vast inkomen in het geval dat Willem eerder zou overlijden dan zij.[13]

Grootgrondbezitter en huizenbezitter

Willem van Duvenvoorde dankte de macht die hij verwierf aan de enorme rijkdom die hij opbouwde.[14] Het vermoeden is dat graaf Willem III hem vanaf het begin goed beloonde voor zijn diensten en dat Duvenvoorde dit geld meteen inzette om het te vermeerderen. Duidelijk is in elk geval dat hij over een goed financieel inzicht beschikte en daar slim gebruik van maakte. Bovendien belegde hij zijn winsten steeds weer in grondbezit (deels nieuwe ontginningen), in cijnzen en in heerlijkheden die dus ook zelf weer geld opbrachten. Anders dan de meeste andere edelen uit zijn tijd, wist hij zijn financiën, en ook die van de graaf van Holland, uitstekend op orde te houden. Hij voerde een goed geordend beheer over al zijn bezittingen en functies. Al jong begon hij met het uitlenen van geld tegen rente, een praktijk die door de kerk werd afgekeurd en die ook als 'onadellijk' werd beschouwd. Op beperkte schaal werden leningen tegen een rente en met onroerend goed als onderpand door de kerk echter toch 'gedoogd', in andere gevallen sprak men afkeurend van woeker.

In eerste instantie leende Willem van Duvenvoorde nog renteloos aan graaf Willem III, maar later moest ook die rente betalen. Rentes voor geldleningen waren in de middeleeuwen erg hoog, zodat dit een lucratieve – zij het ook risicovolle – bezigheid was. Met rentepercentages van twintig procent per jaar was Willem van Duvenvoorde bepaald niet duur op de geldmarkt van die tijd, maar door zijn goede connecties wist hij al snel verschillende vorsten, hoge edelen en vooraanstaande burgers als debiteurs aan zich te binden. Zo stonden op het hoogtepunt van zijn carrière Brabant, Luik, Keulen, Utrecht en zelfs de koning van Engeland bij Willem in het krijt. Het resultaat was dat Willem van Duvenvoorde de grootste particuliere grondbezitter in de Nederlanden werd, met uitgebreide bezittingen in Holland, Brabant en Zeeland.

Naast de inkomsten uit dit optreden als bankier en uit beleggingen genoot Willem van Duvenvoorde ook inkomsten als geldwisselaar en uit functies die hij bekleedde, zoals die van 'wijnroeier' in Holland.[15] Dit laatste hield in dat hij het toezicht had op de controle van alle wijn die via Dordrecht werd getransporteerd en waarover tol werd geheven. Voor de ingezetenen van zijn talrijke heerlijkheden verwierf Willem tolvrijheid in de landen van de graaf van Holland, wat natuurlijk weer een stimulans betekende voor de handel vanuit en naar Willems vele bezittingen. Zo verkreeg Willem op 29 juni 1349 tolvrijheid in Holland, Zeeland en Friesland voor de inwoners van zijn deel van de heerlijkheid Oosterhout en van de hofstad (een groot boerenbedrijf) Wagenberg.[16]

De centrale post in de administratie van al deze bezittingen werd het Huis Strijen bij Oosterhout. Willem van Duvenvoorde nam dit kasteel in 1321 in pacht van de heer en vrouwe van Putten en Strijen, waarna hij het tot zijn hoofdresidentie maakte. Alles wijst erop dat dit gepaard ging met een grondige verbouwing – of mogelijk zelfs een totale nieuwbouw – van dit kasteel waarvan de oorsprong teruggaat tot 1288. Dit was niet het enige 'huis' dat Willem bezat en het volgende (onvolledige) overzicht is illustratief: In Holland bezat hij in elk geval een woning in Den Haag en beschikte hij voor het leven over de kastelen van Vianen en Geertruidenberg. In Brabant bezat hij naast het Huis Strijen, ook huizen in Brussel. In die stad had hij een huis tegenover de 'Jodentrappen' op de helling van de Koudenberg waarop het hertogelijke hof zich bevond. Hier, direct te zuidoosten van het huidige Centraal Station, woonde niet alleen de joodse gemeenschap in Brussel, maar waren ook de Lombarden thuis, de internationale geldwisselaars.[17] In 1337 begon Willem een aantal huizen en percelen bij de 'Jodenpoel' op de Koudenberg op te kopen. Hij liet bestaande huizen afbreken, legde de poel droog en bouwde op de vrijgekomen gronden een groot nieuw huis. Op 26 januari 1343 kreeg hij bisschoppelijke toestemming om in dit huis een kapel te stichten, gewijd aan Sint Joris en Sint Catharina.[18] Door het latere huwelijk van Johanna van Polanen (kleindochter van Jan II van Polanen) met graaf Engelbert van Nassau kwam dit Brusselse stadspaleis van Willem van Duvenvoorde in 1404 in het bezit van de Nassaus. Zij bouwden dit paleis op de Koudenberg verder uit, waarbij de gotische Sint-Joriskapel bleef behouden. Tegenwoordig resteert van dit paleis alleen nog deze kapel die als expositieruimte is opgenomen in het gebouwencomplex van de Koninklijke Bibliotheek van België. Als heer van Breda – of in elk geval als vruchtgebruiker van deze heerlijkheid – beschikte Willem van Duvenvoorde over het kasteel van Breda, en in mei 1340 werd hij door de hertog van Brabant beleend met het goed Boutershem bij Mechelen, inclusief het daarbij behorende kasteel van Boutershem.

Tegen het eind van zijn leven trok Willem van Duvenvoorde zich 'vanwege de tweedracht en de strijd in het graafschap Holland' terug in zijn woning in de parochie Hanswijk bij (tegenwoordig in) Mechelen.[19] Daar, in de kerk van Hanswijk hoorde hij de mis en ontving hij het sacrament van de stervenden op 12 augustus 1353, de dag waarop hij overleed.[20] Zijn vrouw Heilwich van Vianen was al twee en een half jaar eerder overleden, op 14 februari 1351.

Na een uitvaartdienst in de kerk van Hanswijk werd het lichaam van Willem

van Duvenvoorde overgebracht naar Brussel waar hij met een plechtig gecelebreerde begrafenismis werd bijgezet in een graf in de kapel van het klooster van de Rijke Klaren (Clarissen-Urbanisten, een contemplatieve orde) dat zich bevond binnen de parochie van Sint Goedele en niet ver van Hallepoort.[21] Dit klooster, ook wel het *Coudenclooster* genoemd, had hij zelf in 1343 gesticht en was plechtig ingewijd op 8 augustus 1346.[22] Hier was reeds een grafmonument voor hem in gereedheid gebracht waarin de stoffelijke resten van zijn echtgenote al waren bijgezet.[23] Op dit imposante grafmonument in het koor van de kloosterkerk waren Willem en Heilwich in reliëf afgebeeld, met hun wapenschilden en met de volgende tekst als grafschrift: *Hic jacet Wilhelmus de Duvenvoirde dominus de Oisterhout qui obiit anno Domini M.CCC.LIII in die S. Clarae, qui erat XII. Augusti* (hier ligt Willem van Duvenvoorde, heer van Oosterhout, die overleed in het jaar des heren 1353 op de dag van de heilige Clara, zijnde de twaalfde van Augustus).[24] Op of bij de tombe bevond zich nog een tweede tekst:[25]

> *Dese tombe is gemaeckt ter behoeven van Heer Willem van Duuvenvoorde, Heer van Oosterhout, sone wijlen was Heer Philips van Duuvenvoorde, die welcke Heer Willem fondeerde ende deede maecken 't Clooster van Ste Claeren bij de Obbrusselpoorte.*
> *Item deede maecken van des graven Willems wegen van Hollant ende van Henegou den Burch te Ste Geertrudenbergen.*
> *Item deede maecken te Oosterhout den Burch.*
> *Item deede vesten en[de] muren die stede van Vianen.*
> *Item deede vesten die poorte van S. Geertrudenberge.*
> *Bid voor hem.*

In 1578 werd Brussel in staat van verdediging gebracht, waarbij de vestingwerken werden opgeknapt en objecten die in het schootsveld stonden of anderszins hinderlijk waren voor de verdediging van de stad werden gesloopt. Ook de Rijke Klaren moesten hiervoor wijken.[26] Hun klooster werd gesloopt, waarbij ook de graftombe van Willem van Duvenvoorde werd vernietigd. Het merendeel van de verdreven nonnen vond onderdak in het Hof van Kamerijk totdat in 1585 – en na een intermezzo met een Calvinistisch bewind in de stad – voor hen een nieuw klooster werd gebouwd op een andere locatie in Brussel.

In de eerste jaren na de stichting door Duvenvoorde slaagde dit klooster erin zowel schenkers als kloosterlingen aan te trekken uit het patriciaat van de Brabantse steden en uit de adel. De bekende mysticus Jan van Ruusbroec uit het nabijgelegen klooster Groenendaal schreef rond 1350 enkele verhandelingen voor de zusters van Opbrussel, in het bijzonder voor Margaretha van Meerbeek (Margriet van Meerbeke) die voorzanger in het klooster was.[27] Waarschijnlijk beschikte het klooster ook zelf over een scriptorium.[28]

Het klooster van de Rijke Klaren was door Willem van Duvenvoorde voorzien van inkomsten uit diverse tienden en cijnzen die voornamelijk werden geïnd op gronden in en om Mechelen en Brussel. Op 6 december 1346 schonk hij echter een cijns van tien pond zwarte Tournooisen uit de tiende van Raamsdonk. Ook zijn zoon Willem van Dongen had in 1345 een forse schenking aan cijnzen en renten ge-

daan die in 1548 de jaarlijkse som 332 Rijnse guldens opbrachten. Deze schenking behoorde daarmee tot de voornaamste bron van inkomsten van dit klooster. In 1382 schonk op zijn beurt Willem van Oosterhout zeven pond Hollands uit geldrentes die werden geïnd binnen de muren van Geertruidenberg. Uit diezelfde stad ontving het klooster jaarlijks een cijns van veertig schellingen Hollands, op 21 juli 1369 geschonken door een zekere Gerard Janszoon (mogelijk een vertegenwoordiger van de heer van Dongen?).[29]

Dodenofficie voor Willem van Duvenvoorde?

Uit de bibliotheek van de Rijke Klaren in Brussel zijn twee liturgische handschriften bewaard gebleven die beide dateren uit de tijd van Willem van Duvenvoorde. Het ene (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Hs 1870) is een zogenaamd 'collectarium en capitularium' dat dateert van 1348.[30] Hierin staat expliciet vermeld dat het werd geschreven 'ter ere van de almachtige god en de zalige maagd Maria (...) ten behoeve van de zusters van de heilige Clara van de tweede orde' en 'voor de zuster van de heilige Clara in Obbrussel'.[31] Het andere dateert van 1351, is een processionale en dit bevindt zich nu in de bibliotheek van de Columbia University in New York (Plimpton Collection 34).[32] In beide handschriften staat vermeld dat zij werden geschreven door Jan van Havere (uit Temse) die de klerk was van de eerste biechtvader van het klooster, broeder Jan de Monte (van Bergen). Het Brusselse handschrift bevat ondermeer een dodenofficie (een 'begrafenismis') met muzieknotatie waarvan we ons met enige goede wil kunnen voorstellen dat dit de mis is die de zusters Clarissen zongen toen Willem van Duvenvoorde in hun kloosterkerk werd bijgezet.[33] Het handschrift biedt hiervoor echter geen bewijs.

Het Brusselse handschrift 1870 bevat op fol. 144v-145v enkele historische aantekeningen uit het klooster over de periode vanaf de stichting in 1343 tot 1555. Willem van Duvenvoorde wordt hierin niet genoemd. Op twee plaatsen is bij de standaardtekst 'Pro fr*atr*ib*us* n*ost*ris absentib*us*' (fol. 13v) en 'Pro fr*atr*ib*us* absentib*us*' (fol. 33v) in de marge *et sororibus* toegevoegd. Het handschrift vertoont sporen van langdurig en intensief gebruik en bevat diverse latere toevoegingen, waaronder een aantal op plaatsen waar een oudere tekst is weggekrast om plaats te maken.

Behalve dat hij rijkdom en invloed verwierf, wist Willem van Duvenvoorde zich ook te ontworstelen aan zijn lage status. In 1328 sloeg Jan III, hertog van Brabant, hem in Brussel tot ridder, terwijl Lodewijk van Beieren, keizer van het Heilige Rooms Rijk (en schoonzoon van Willem III van Holland) hem op 11 augustus 1329 wettigde en hem daarmee ontdeed van de status van bastaard.[34] Dit laatste was een vrij uitzonderlijke gebeurtenis die het hem mogelijk maakte zijn bezit-

3. Handschrift uit de bibliotheek van het klooster van de Rijke Klaren in Brussel met ondermeer een dodenofficie. Het handschrift dateert uit 1343. (Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel Hs. 1870)

tingen te doen vererven. Probleem daarbij was echter dat zijn eigen kinderen allemaal bastaarden waren en als zodanig niet als erfgenamen in aanmerking kwamen. Willems wettige erfgenamen waren dan ook zijn halfbroer Jan I van Polanen en diens zoon Jan II. Op verschillende momenten in zijn leven maakte Willem van Duvenvoorde testamenten en nam hij maatregelen om zijn bezittingen voor het nageslacht veilig te stellen. Daarbij spande hij zich in om zijn eigen bastaardkinderen niet met lege handen achter te laten. Een belangrijke start met het overdragen van bezittingen werd gemaakt op 28 september 1344. Toen droeg Willem het kasteel en zijn heerlijke rechten in Geertruidenberg over aan Jan II van Polanen.[35]

Tijdens zijn leven heeft Willem van Duvenvoorde tal van geestelijke instellingen bedeeld met genereuze schenkingen en er ook enkele gesticht.[36] Behalve het al genoemde klooster van de Rijke Klaren in Brussel stichtte hij ook het kartuizerklooster bij Geertruidenberg (maar feitelijk gelegen binnen de parochie van Raamsdonk). Verder stichtte hij altaren en fondsen voor de armenzorg in Bergen (Henegouwen), Oosterhout, Brussel, Mechelen, Leuven en Raamsdonk.[37] Behalve dat dergelijke schenkingen statusverhogend werkten, en het feit dat in elk geval de plaatskeuze voor het klooster bij Geertruidenberg vlakbij het omstreden broek tussen die plaats, Oosterhout en Raamsdonk politiek gemotiveerd lijkt, kan misschien het feit dat Willem zelf betrekkelijk arm begon een rol hebben gespeeld. Daarnaast zal zeker – zoals voor iedereen in die tijd – de zorg om zijn zielenheil een belangrijk motief hebben gevormd. Mogelijk bedoelde hij in eerste instantie ook de kerk van het kartuizerklooster bij Geertruidenberg als grafkerk voor hemzelf, zijn vrouw en de dynastie die hij allicht graag had gevestigd. Zoals we al zagen week hij uiteindelijk uit naar het zuiden en werd hij begraven in 'zijn' klooster in Brussel. Zijn zoon Willem van Oosterhout liet zich wel bijzetten bij de kartuizers. De kerk van Oosterhout kwam als grafkerk niet in aanmerking omdat deze in het bezit was van de johannie-

ters en Willem er geen zeggenschap over had. Er zijn aanwijzingen dat Willem van Duvenvoorde bij zijn schenkingen aan religieuze instellingen een speciale voorliefde aan de dag legde voor de franciscanen en dat hij werd bewogen door een bijzondere devotie voor de heilige Clara, de zuster van Franciscus van Assisi. Zo bedeelde hij op 24 juni 1342 de franciscanen in zowel Brussel als Mechelen, met als voorwaarde dat zij tijdens zijn leven dagelijks op het altaar van de heilige Clara een mis te zijner intentie zouden lezen, plus nog enkele jaarlijkse missen, en na zijn dood voor de eeuwigheid het jaargetijde van zijn overlijden. Op 31 juli 1343, dus in het jaar dat hij het Brusselse klooster stichtte, deed hij een schenking aan de franciscanen in Leuven die hem als lekenbroeder opnamen in hun *societas* (broederschap). In 1475, dus meer dan een eeuw na zijn overlijden, noteerde de administrator Joost Segers in het cartularium van de Rijke Klaren over Willem van Duvenvoorde, dat 'zijn hele leven zich afspeelde onder de bescherming van de heilige Clara. En dat het op haar feestdag was – zo zegt men – waarop hij ter wereld kwam, waarop hij zijn taak op zich nam, en waarop hij zijn ziel aan God gaf, met veel waardering en liefde voor haar'.[38] Dat we hiermee Willems geboortedatum hebben, is zeer onwaarschijnlijk (en zou ook wel erg toevallig zijn), maar misschien verwijst deze traditie wel naar de dag waarop hij door de keizer werd gevrijwaard van zijn bastaardschap en dus een 'wettige zoon' werd. Dit vond immers plaats op de vooravond van het feest van Sint Clara.

Ook op 'internationaal' niveau had Willem van Duvenvoorde politieke aspiraties. Geruime tijd probeerde hij aan te sturen op een vereniging van Holland en Brabant. Zo'n unie kon een leidende rol spelen in de Nederlanden terwijl Willem zelf daarin door zijn omvangrijke eigen bezittingen grote invloed zou kunnen uitoefenen. Om dit plan te verwezenlijken had hij ervoor gezorgd dat Willem IV, graaf van Holland, trouwde met Johanna, de oudste dochter van hertog Jan III van Brabant. Willem IV sneuvelde echter al jong en kinderloos in de slag bij Warns (bij Stavoren) in 1345 en de vereniging van beide landen kwam niet tot stand. De strijd die hierna oplaaide om de opvolging in het graafschap Holland zou culmineren in de Hoekse en Kabeljauwse twisten waarin de Hollandse adel in twee partijen tegenover elkaar kwam te staan. Hoewel niet de hoofdmoot, vormde afgunst om de rijkdom en politieke invloed van Willem van Duvenvoorde een belangrijk element bij het verbond van de Kabeljauwse edelen die zich verzetten tegen een mogelijke vereniging van Holland met Brabant. Willem bleef in eerste instantie trouw aan Margaretha van Beieren, de echtgenote van de keizer van het Heilige Roomse Rijk en opvolgster van Willem IV als gravin van Holland. Dit leidde tot de belegering van zijn huis in Geertruidenberg door zijn tegenstanders in het voorjaar van 1351. Daarbij werden tevens al zijn Hollandse bezittingen geconfisqueerd. Nadat ook de bemiddelingspogingen die Duvenvoorde nog ondernam op niets uitliepen, trok hij zich in 1352 voorgoed terug in zijn Brabantse bezittingen. Zoals we al zagen, overleed hij in het jaar daarop.

Bij dit alles moet een slechte gezondheid hem parten hebben gespeeld. Al in 1344 werd Willem van Duvenvoorde gekweld door ziekte. Bovendien moet hij rond de 55 jaar oud zijn geweest en daarmee naar middeleeuws begrippen al aardig op leeftijd. Hij bevond zich toen in het Huis Strijen en de bronnen laten zien dat hij zich rond die tijd zorgen begon te maken over zijn nalatenschap. Daarnaast is be-

paald niet ondenkbaar dat de dood van zowel graaf Willem IV als van zijn oudste zoon Willem van Dongen (beide in de slag tegen de Friezen bij Warns) en het daarop volgende falen om zijn politieke aspiraties te verwezenlijken zwaar op zijn gemoed hebben gewerkt.[39] Blijkbaar bleef zijn gezondheid zwak, want in het najaar van 1346 liet Willem de schepenen van Oosterhout bij zich komen, *daer boven opt huys voor hem in sijnre camer, daer hi lach opten bedde voer den scoersteen*, en eind mei 1347 werd er opnieuw melding van gemaakt dat hij weliswaar goed bij zijn verstand was, maar lichamelijk zwak.[40]

Willem van Duvenvoorde en Oosterhout

Zoals hierboven al aangestipt nam Willem van Duvenvoorde het Goed van Strijen met alles wat daarbij hoorde in pacht. De bevestiging daarvan dateert van 25 januari 1321.[41] Een klein jaar eerder, op 2 maart 1320, was Willem van Duvenvoorde door de graaf van Holland beleend met de ambachten Dubbelmonde en Almonde.[42] Deze ambachten waren aan de graaf gekomen uit het goed van de vrouwe en heer van Putten en Strijen. Met deze belening bereikte Willem niet alleen de status van ambachtsheer, maar kreeg hij ook een vaste bron van inkomsten. Het lijkt erop dat hij daarna vrijwel meteen begon te investeren in het gebied ten zuiden van de Maas, dus – in wat ruimere zin – in Oosterhout en omgeving.

Op 2 juni, en opnieuw op 24 augustus 1323 werd Willem van Duvenvoorde door de graaf van Holland voor het leven benoemd in het schoutambacht van Geertruidenberg.[43] Tegelijk met die benoeming kreeg Willem van Duvenvoorde de opdracht om daar een kasteel te bouwen waarvoor de graaf hem de bakstenen, die blijkbaar al klaar lagen, ter beschikking stelde. Weer enkele maanden later, op 30 november 1323, werd nog eens ten overstaan van de graaf van Holland en van de heer van Breda bevestigd dat Willem het kasteel en het Goed van Strijen in erfpacht had genomen.[44] In deze oorkonde werd tevens vastgelegd dat dit alles erfelijk was en ingeval Willem van Duvenvoorde kinderloos zou sterven, zou overgaan op Jan I van Polanen of op diens oudste zoon.[45] Op 16 april 1324, Paasmaandag, volgde nogmaals een bevestiging van deze belening, nu door de heer en vrouwe van Putten en Strijen en met de graaf van Holland en de heer van Breda als getuigen.[46] Van de stad Geertruidenberg (*schepenen, raad en gemeene poort*) kreeg Willem op 25 april 1324 de gronden in volledig en vrij eigendom die waren gelegen tussen de weg naar Steelhoven en de Venestraat, voor zover zij deel uitmaakten van de stadsvrijdom van Geertruidenberg.[47] Vrijwel exact drie jaar later, op 26 april 1327, voegde Geertruidenberg daar nog de wildernis tussen Steelhoven en Oosterhout in pacht aan toe.[48]

Oosterhout zelf kwam in 1325 aan Willem van Duvenvoorde. Op 26 juni werd Willem van Duvenvoorde, 'kamerling van onze geliefde heer de graaf van Henegouwen en Holland', door Adelise, 'vrouwe van Liedekerke en van Breda, en door haar wettige voogd Gerard, 'heer van Rasegem en van Lens, van Liedekerke en van Breda' beleend met Oosterhout.[49] Zij deden dit vanwege 'trouwe dienst', maar dat is in dergelijke oorkonden een standaardfrase. Wat Willem kreeg, wordt in de oorkonde omschreven als *onse dorp ende alle onse gherechten, hoge en neder, ende alle onse*

renten van Oesterhout gheheelleke ende al, met alle horre heer(lyck)heit ende toebehoert, hoe dat si gelegen sijn alsoe groet ende alsoe vele, alse wise daer hebben ende niet uytgesceiden (= niets uitgezonderd). De vrouwe en heer van Breda schonken dit aan Willem 'en zijn nakomelingen, om het in leen te houden van ons en onze nakomelingen, erfelijk en voor altijd zonder arglist'.

Als extra verzekering werd de oorkonde mede bezegeld door Jan III, hertog van Brabant. Deze werd hiertoe verzocht *alse overst here van desen goede*, dus als hoogste landsheer onder wiens gezag Oosterhout viel. Als tegenprestatie moest Willem van Duvenvoorde een dag later vastleggen dat hij zijn kasteel te Oosterhout, dus het Huis Strijen, nooit ten nadele van de hertog van Brabant zou inzetten.[50] Deze oorkonde werd dan weer mede bezegeld door de graaf van Holland. Het geheel van deze overeenkomst werd later nog eens bevestigd in een oorkonde van 1 januari 1329 waarin Jan III, hertog van Brabant en nu ook zelf heer van Breda, bekend maakte dat hij Willem van Duvenvoorde had beleend met (zijn, het hertogelijke deel van) Oosterhout en dat hij, de hertog, tevens *heren Willaems huys tot Oisterhoute, dat men heet dat huys te Striene* onder zijn bescherming nam.[51]

Ondertussen begon Willem van Duvenvoorde meteen ook andere gronden binnen Oosterhout te verwerven. Zo maakte hij van zijn Oosterhoutse bezittingen een afgerond geheel. Een voorbeeld hiervan is de aankoop op 7 juni 1328 van achttien bunder woeste grond van de priorin van de abdij Hertoginnedal (Val Duchesse) bij Oudergem.[52] Op dezelfde dag nam Willem van de abdis van Kortenberg voor een periode van dertig jaar alle goederen in pacht die deze abdij binnen Oosterhout bezat.[53] Nog voordat deze termijn was verstreken, op 14 maart 1346, werd deze laatste overeenkomst omgezet in een pacht voor de duur van honderd jaar.[54] In april 1332 verpachtten de johannieters een deel van hun tienden in Oosterhout voor de duur van negen jaar aan Willem.[55] Het betrof tienden in het westelijke deel van het Broek, de omgeving waar Willem van Duvenvoorde juist bezig was zijn domein op te bouwen.

Niets wijst erop dat Willem van Duvenvoorde de ambitie had om Oosterhout een stedelijk karakter te geven, bijvoorbeeld door er een marktplaats van te maken. Een aanzet hiertoe zouden we kunnen zien in de aanleg van de Heuvel als tweede (wereldlijk?) centrum naast de Markt die direct grensde aan kerk en kerkhof. Duidelijke gegevens hierover zijn echter nauwelijks voorhanden en de oorsprong van de Heuvel ligt mogelijk al in de dertiende eeuw en dus vóór de komst van Willem van Duvenvoorde. Voor de Oosterhouters zelf zou zo'n statuut, eventueel vastgelegd in een zogenaamd 'stadsrecht' of marktrecht zeker aantrekkelijk zijn geweest en de bronnen laten ons zien dat zij zelfs bereid waren naar elders te verhuizen om de vruchten van dergelijke vrijheden te kunnen plukken. Dat zij dit in merkbare aantallen deden, mogen we afleiden uit het gegeven dat Willem van Duvenvoorde van de hertog van Brabant gedaan kreeg dat deze laatste het op 28 november 1327 aan inwoners van Oosterhouter verbood om poorter ('burger die onder het stadsrecht valt') te worden van de vrijheid Kapelle-op-den-Bos en bovendien gebood dat de Oosterhouters die dit poorterschap al hadden verkregen daarvan weer afstand zouden doen.[56] Kapelle-op-den-Bos ligt in Vlaams-Brabant niet ver ten westen van Mechelen. Afdoende lijkt deze maatregel niet meteen te zijn geweest, want het ver-

bod werd herhaald op 3 december 1339, toen Duvenvoorde van de hertog het levenslang vruchtgebruik van Breda kreeg. Tevens werd het verbod toen uitgebreid met Merchtem en andere dorpen waar deze mensen *vrijheyt* zouden kunnen verkrijgen.[57]

Dergelijke bepalingen om migratie tegen te gaan, kwamen overigens ook elders voor.[58] Opmerkelijk is hier wel de verwijzing naar Kapelle-op-den-Bos en Merchtem. Kapelle kreeg al in 1232 een 'bijzonder statuut' dat in verband stond met de ontginning van de heide van Zemst. Dit statuut werd (later?) opgevat als een 'vrijheid'. Merchtem werd in 1251 een vrijheid, zodat het in beide gevallen in 1327 bepaald niet om nieuwe vrijheden ging , maar om vrijheden die al een hele of driekwart eeuw bestonden.[59] Op 1 april 1350, toen Jan II van Polanen als erfopvolger van Willem van Duvenvoorde werd beleend met Breda werd deze bepaling opnieuw herhaald en zal zij dus nog steeds van belang zijn geweest.[60]

Waarom het poorterschap zo aantrekkelijk was, is wel duidelijk. Het bood 'gewone' mensen de mogelijkheid om individueel hun geluk te beproeven en hun talenten te ontwikkelen. Maar waarom in dit verband juist Kapelle-op-den-Bos en Merchtem worden genoemd, is niet duidelijk.[61] Misschien speelde een rol dat deze plaatsen op de route van Breda naar Brussel lagen, maar dat gold ook voor bijvoorbeeld Hoogstraten en Lier en die worden niet met name genoemd. Als extra reden zouden we kunnen denken dat zij juist buiten de invloedssfeer van de grote Duvenvoordse domeinen lagen, maar dat lijkt in elk geval in 1327 toch nog niet geval te zijn geweest en zal toen dus geen rol hebben gespeeld.

Op 18 juni 1334 werd Willem van Duvenvoorde door de graaf van Holland beleend met de hoge en de lage rechtsheerlijkheid 'tussen de Batenbrug en de heining van Oosterhout'. Dit was het laaggelegen gebied ten noorden van de hoger gelegen akkers en heiden en verder begrensd door de loop van de Donge, ofwel het Oosterhouts Broek.[62]

Rond de jaarwisseling van 1339/1340 rondde Willem van Duvenvoorde deze golf van aankopen en verwervingen in het huidige westen van Noord-Brabant af met de heerlijkheid Breda. Jan III, hertog van Brabant, beleende hem daarmee voor het leven op 3 december 1339.[63] Hierbij werd vastgelegd dat de hertog deze akte mede zou laten bezegelen door zijn zoon Jan zodra die de leeftijd van twaalf jaar had bereikt. Dat was blijkbaar het geval op 29 februari 1340, want toen bevestigde 'Jan, de oudste zoon van Jan, hertog van Brabant' deze overeenkomst.[64] Van 1327 tot op dat moment was de hertog zelf heer van Breda geweest. Een week later, op 9 december, verpandde de hertog de heerlijkheid Breda aan Jan I van Polanen en aan diens zoon Jan (II) voor een bedrag van 28.000 kleine florijnen. Willem van Duvenvoorde behield daarbij echter het levenslange vruchtgebruik van Breda.[65]

Hier is duidelijk te zien hoe de twee halfbroers Duvenvoorde en Polanen elkaar steunden en hielpen. Zij hielpen de hertog aan een flinke lening en in ruil daarvoor kreeg Willem van Duvenvoorde het vruchtgebruik van de heerlijkheid Breda terwijl meteen werd vastgelegd dat vader en zoon Polanen de heerlijkheid feitelijk als onderpand voor de lening en in de praktijk als erfelijk leen verkregen. In de dagen daarop werd bovendien geregeld dat de nazaten van de eerdere heren van Breda geen rechten meer konden doen gelden en dat deze lieden hun rechten, voor zover

zij die nog bezaten, overdroegen aan Willem van Duvenvoorde. Ook werd aan de schout en de rentmeester van het land van Breda opgedragen geen rentes of boetes meer te innen daar die voortaan voor Willem van Duvenvoorde zouden zijn.[66] Later volgden ter afronding van het omvangrijke Duvenvoordse goederencomplex nog de dorpen Alphen, Baarle, Gilze en Ulvenhout die afzonderlijk verpand waren geweest, terwijl Willen ook in Holland aangrenzende gebieden bleef verwerven, zowel ten oosten als ten westen van Geertruidenberg.

Van al deze bezittingen in het Land van Breda werd vervolgens tamelijk omstandig vastgelegd dat Willem van Duvenvoorde daarvan gedurende zijn hele leven het vruchtgebruik zou houden, maar dat dit na zijn dood in volledig en erfelijk eigendom zou overgaan op Jan II van Polanen. Zoals al gezegd, overleed Willems halfbroer Jan I van Polanen al in februari 1342 en Willem van Duvenvoorde maakte daarop zijn neef tot zijn voornaamste erfgenaam.

Zoals hierboven al aangestipt, betekent dit niet dat Willem niet ook voor zijn eigen (bastaard)kinderen zorgde.[67] Voor zijn oudste zoon Willem creëerde hij de heerlijkheid Dongen (die we verderop in dit artikel afzonderlijk behandelen). We zagen al dat deze Willem junior van Duvenvoorde, heer van Dongen, al vrij jong in 1345 sneuvelde. Enkele jaren later werd Roelof van Dalem beleend met Dongen. Deze Roelof was getrouwd met Beatrijs, een dochter van Willem van Duvenvoorde, en kan worden beschouwd als de stamvader van de latere heren van Dongen. Willem van Dongen was al in (of voor) 1340 geridderd en was gehuwd met Margaretha van Bouchout, een zuster van Jan van Bouchout, heer van Loenhout.[68] Aangezien deze Jan van Bouchout in 1441 was getrouwd met Johanna van Vianen (vrouwe van Beverweerd) lijkt hier sprake van het verdichten van het familienetwerk. Johanna van Vianen was immers weer een tante van Heilwich, de echtgenote van Willem van Duvenvoorde. Willem van Dongen en Johanna waren dus behalve zwager en schoonzus ook neef en nicht van elkaar. Op haar beurt was Margaretha van Bouchout weduwe van Arnold van Liere van Immerseel, stamvader van een belangrijk adellijk geslacht in het Antwerperse.

Dirk, een andere bastaardzoon van Willem van Duvenvoorde, kreeg enkele bezittingen in Oosterhout en ging zich vanaf augustus 1355 'van Oosterhout' noemen.[69] In een ongedateerde overeenkomst, waarschijnlijk uit 1355 (vóór augustus), werd hij door Jan II van Polanen bevestigd in zijn bezit in Oosterhout, met uitzondering van 'het gerecht van *Scimmair* en van De Heide (Terheijden), en van de windmolen die daarin staat'.[70] Dit *Scimmair* ('Schimmer(t)') herkennen we nog in de huidige Schimmelse Weg tussen Made en Terheijden. Dirk erfde een deel van de bezittingen van zijn vader waarvan we hem later weer delen te gelde zien maken. Op 21 januari 1371 verkocht hij al zijn goederen in Holland aan zijn jongere broer Willem (van Oosterhout).[71] De verschuldigde 2750 schilden moesten worden uitbetaald aan verschillende personen zodat de gedachte zich opdringt dat Dirk het financiële genie van zijn vader miste en zich in de schulden stak. Ook een zoon Peter bleef in Oosterhout wonen.[72] Zijn dochter Catharina was rond 1380 gehuwd met Berthout (Back) de Hertoghe wiens nazaten later in het bezit kwamen van het slotje Limburg. Als jongste van de bastaarden – er waren er nog meer – is er dan Willem van Oosterhout die we als opvolger van zijn vader in Oosterhout hieronder in meer

detail behandelen. Dat ook Willems buitenechtelijke dochters het niet slecht deden, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Amelberga trouwde met Jan van Wittem, die een afstammeling was van Jan II, hertog van Brabant.[73] Zij erfde – via haar halfzuster (of nicht?) Berthe – het kasteel te Boutershem.[74]

Op 28 september 1344, dezelfde dag waarop Geertruidenberg werd overgedragen aan Jan II van Polanen, verklaarden Willem van Duvenvoorde, zijn oudste zoon Willem van Dongen, Jan II van Polanen en diens jongere broer Filips van Polanen ten overstaan van de graaf van Holland dat zij het Huis Strijen bij Oosterhout niet zonder toestemming van de graaf zouden vervreemden en ook niet tegen de graaf of zijn nakomelingen zouden inzetten.[75] Een uitzondering werd daarbij expliciet gemaakt door te stellen dat de oorkonders zich in dit kasteel zouden mogen verdedigen tegen vijanden ('uit welk land zij ook geboren zullen zijn') tenzij deze vijanden komen in opdracht van de graaf zelf of diens nakomelingen. Deze nauwkeurige omschrijving lijkt te zijn ingegeven door de toenemende spanningen onder de Hollandse adel die in 1350 zouden uitlopen op de Hoekse en Kabeljouwse twisten. Ten overstaan van Margaretha als gravin van Holland stelde Willem van Duvenvoorde op 3 juli 1350 een wilsbeschikking op waarin hij Jan II van Polanen aanwees als erfgenaam van al zijn bezittingen in Geertruidenberg, in het Land van Breda en in een aantal andere bezittingen.[76]

Grenskwesties

Door zijn bezittingen aan weerszijde van de grens tussen Holland (Geertruidenberg) en Brabant (Oosterhout en Dongen) raakte Willem van Duvenvoorde betrokken bij de problemen die omtrent de precieze ligging van deze grens steeds weer de kop opstaken.[77] Deze problemen speelden langs de hele grens in de Langstraat, onder Geertruidenberg en zelfs tot in Zonzeel (nu Langeweg bij Zevenbergen). Om helderheid in deze problematiek te brengen, werden aan Brabantse zijde in 1325 door een onderzoekscommissie getuigenissen vastgelegd betreffende de grenzen tussen het Land van Breda en het graafschap Holland.[78]

Willem van Duvenvoorde vinden we voor het eerst in deze context als getuige in een oorkonde waarmee de hertog van Brabant in de zomer van 1326 verklaarde eerdere afspraken (uit 1314) betreffende de grens tussen Holland en de heerlijkheid Loon op Zand te zullen respecteren.[79] Hij trad hier op als 'Heer Willem van Duvenvoorde, heer van Oosterhout'. Later dat jaar werden ook de grens tussen de heerlijkheid Breda en het graafschap Holland en de ligging van 'het huis te Oosterhout' nog weer eens nader bekeken. De weerslag van dit onderzoek vinden we in een aantal getuigenverklaringen die verspreid in oktober 1326 werden vastgelegd en waarin oude en betrouwbaar geachte getuigen verklaarden hoe zij meenden dat het verloop van de grens was.[80] Het belangrijkste getuigenis was dat van Loper van Bridorpe die in 1288 tijdens de bouw van het Huis Strijen in dienst was geweest van de heer van Strijen. Daags na Kerstmis, dus op 26 december 1326, werd dit alles nog een bevestigd en bezegeld door een groot aantal edelen en andere heren.[81]

Een deel van de problemen in 1326 ontstond doordat het Oosterhouts Broek binnen de palen van Brabant lag, maar vanouds door de inwoners van het Hollandse

Geertruidenberg werd gebruikt als gemene weide en deels ook als particuliere weide. De dieper gelegen oorzaak was echter dat het bij dit conflict in feite ging om verschillende grenzen die niet per se samenvielen: door het omstreden gebied liep niet alleen de grens tussen de hoge rechtsmacht en soevereiniteit van Holland en Brabant, maar ook de grens van het marktrecht van Geertruidenberg, de grens van de gemene gronden van Geertruidenberg (waarop ook het Huis Strijen stond), en een parochiegrens.

Willem van Duvenvoorde, die tegelijkertijd heer van Oosterhout was, en slotvoogd op zowel de burcht van Geertruidenberg als op het Huis Strijen bij Oosterhout, vond een oplossing. Hij organiseerde een grondruil waarbij de eigendommen van Geertruidenberg (en van individuele Bergenaren) werden samengebracht onder Made en waarbij hijzelf als heer van Oosterhout het Broek verwierf.[82] De overeenkomst werd vastgelegd in een oorkonde van de schepenen van Geertruidenberg, opgesteld op 26 december 1348.[83] Willem was tot deze 'ruilverkaveling' in staat door zijn vele verwervingen in het hele gebied, waardoor hij een deel van deze gronden in eigen beheer had. Over andere had hij zeggenschap als heer van Oosterhout en kastelein (kasteelheer) van Geertruidenberg.

Met deze herschikking van bezit en van rechten op de gronden in het Broek tussen Oosterhout en Geertruidenberg zorgde Willem van Duvenvoorde ervoor dat er een eenduidige grens ontstond die voor een groot deel werd bepaald door de loop van de Donge. Die grens scheidde zowel Oosterhout van Geertruidenberg als Brabant van Holland en er waren nu niet langer ingewikkelde enclaves of rechtsaanspraken over de grenzen heen die de situatie compliceerden. Een bijkomend gevolg was ook dat niet langer kon worden volgehouden dat de grens tussen Holland en Brabant dwars door het Huis Strijen liep, zoals bij de bouw daarvan algemeen was aangenomen. Die grens liep nu een stuk noordelijker en het kasteel lag geheel in Brabant (zij het dat de grond waarop het stond cijnsplichtig was en bleef aan Geertruidenberg). Met deze concentratie van het Geertruidenbergse bezit aan de Hollandse zijde van de grens werd ook de basis gelegd voor het dorp Made (de plaatsnaam is verwant met het werkwoord 'maaien' en duidt dus op hooiland; vergelijk het Engelse *meadow*).

Een definitieve oplossing van de problemen bood deze constructie echter niet en in de jaren 1380 laaide de strijd om deze grens opnieuw op.[84] De gedachte dat het Huis Strijen precies op de grens tussen Holland en Brabant zou staan, bleef rondwaren en steekt ook nu nog met enige regelmaat de kop op. Zo verklaarden ook in 1388 weer enkele getuigen onder ede 'dat het huis te Strijen, dat men nu Oosterhout noemt, voor een deel zou staan in Holland en voor een (ander) deel in Brabant'.[85] De mythe was (en is) blijkbaar te mooi om haar op te geven.

De creatie van de heerlijkheid Dongen

De parochie van Oosterhout strekte zich in oostelijke richting uit tot aan de rivier de Donge, en wel stroomopwaarts tot ongeveer vijfhonderd meter ten zuiden van het huidige Wilhelminakanaal bij Dongen (waar de Donge, komend vanuit het oosten, nu een scherpe bocht naar het noorden maakt). Uit een oorkonde van 19 fe-

bruari 1288 blijkt dat Willem, heer van Altena en Horne, op dat moment heer was van het gebied direct ten oosten van de Donge, tussen de rivier en de begrenzing van Loon op Zand.[86] Loon op Zand werd sinds 1269 door diens vader Willem van Horne in leen gehouden van de hertog van Brabant.[87]

De politieke situatie in het Land van Breda was in deze periode precair. Al in 1268 was Hendrik V, heer van Breda, overleden en in 1281 overleed ook zijn zuster Elisabeth die hem als vrouwe van Breda was opgevolgd. Weliswaar behield daarna haar echtgenoot Arnoud van Leuven nog enige tijd het vruchtgebruik, maar in feite was hiermee de dynastie uitgestorven en viel het hele gebied volgens feodaal gebruik toe aan de hertog van Brabant. Toen het overlijden van Arnoud van Leuven in 1287 naderde, besloot de hertog tot een verdeling van het grote gebied dat de familie van Breda en Schoten in leen had gehouden. Het oostelijke deel, met Breda als hoofdplaats, maar met daarin ook Oosterhout, viel toe aan Raso I van Gaveren, waarmee een nieuwe dynastie aantrad als heren van Breda.[88] De hele procedure van deze verdeling kwam pas in 1290 tot een afronding en natuurlijk probeerden diverse lieden van deze onduidelijke overgangsituatie te profiteren. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Gastel, maar ook in het oosten van Oosterhout en in Dongen.[89]

Op 19 februari 1288 werd Wouter Volkard (of Volkaert) door Willem van Altena en Horne beleend met een gebied *dat ten Donghene gheleghen is bi Oesterhout*.[90] Dit gebied was eerder van Willem van Altena en Horne in leen gehouden door Gerard van Ysga, wiens zoon Gerard het nu aan Willem opdroeg 'ten gunste van mijn heer Wouter Volkard' die het van Gerard had 'gekocht'. Omdat Wouter Volkard zich erover had beklaagd dat hij minder in leen kreeg dan zijn voorganger in leen had gehouden (en dus minder dan hij had gekocht) werd door een aantal scheidsrechters de omvang van het gebied opnieuw bepaald. Het oordeel luidde dat 'heer Wouter hebben zou half de wildert (de helft van de woeste gronden) binnen de grenzen die hierna beschreven zijn en waaruit volgt dat die wildert zal strekken van de Donge tot halverwege het veen tussen Venloon (Loon op Zand) en Dongen en van daar tot *Normans putte*, van Noormansput in de richting van Gilze en van Gilze in de richting van Seters en van Seters in de richting van Oosterhout en van Oosterhout in de richting van het veen tot halverwege het goor tussen Venloon en Dongen.'

Verder werd bepaald welke rechten en inkomsten Wouter Volkard en zijn nakomelingen in dit leen zouden hebben, waarbij expliciet sprake is van *den dorpe van Dongene*. De betekenis van het woord 'dorp' is hier vrijwel zeker (gerechts)heerlijkheid en wat we hier zien is het ontstaan van de heerlijkheid Dongen als een afgepaald gebied dat tegen (ondermeer) Oosterhout aan ligt en waarvan dus het deel westelijk van de Donge behoorde tot de parochie Oosterhout.[91] Mogelijk was er ook al een kerk, maar die stond (en staat) juist op de andere oever. Het is denkbaar – maar niet zeker – dat dit oostelijke deel van Dongen waarin de kerk stond oorspronkelijk deel uitmaakte van de parochie Loon op Zand.[92]

Wouter Volkard was een rijke Antwerpenaar. Hij was *amman* (hoofdschout) en schout van die stad geweest, werd geridderd, was sinds 1284 rentmeester van de hertog van Brabant en trad ook op als financier. We kunnen aannemen dat hij in dit Dongen-in-wording een goede investering zag. Wie Gerard van Ysga was, is minder

duidelijk. Zijn naam verwijst naar Overijse in Vlaams-Brabant.[93] Mogelijk is hij dezelfde als de *Gerardus dapifer de Ysca* die getuige was bij een oorkonde van ridder Willem van Grimbergen voor de abdij van Park bij Leuven, opgesteld op 26 december 1243.[94] Als Gerard van Ysga inderdaad een telg uit deze familie uit Overijse is, behoorde hij tot de naaste entourage van de hertog van Brabant.

Wouter Volkard en zijn nazaten bleven in het bezit van deze delen van Dongen totdat Willem van Duvenvoorde ook hierop zijn liet oog vallen. Op 2 juli en 12 augustus 1329 werd hij door Willem van Horne en Altena beleend met de hoge heerlijkheid van Dongen. Willem van Horne droeg daarbij samen met zijn vader Gerard van Horne zijn (hun) goederen in en inkomsten uit Dongen over aan Willem van Duvenvoorde.[95] Enkele maanden later, op 14 februari 1330, droeg Sofia van Saffenberg, weduwe van (een andere) Willem van Horne, haar bezittingen en heerlijkheden in Dongen, Tilburg en Loon op Zand over.[96] Sofia van Saffenberg was een dochter van de heer van Heusden en zij bezat een allodium bij Emmikhoven (bij Almkerk).[97] Blijkbaar verkocht zij ook (een deel van) dit allodium en een tiende in Emmikhoven aan Willem van Duvenvoorde, want deze werden later als zodanig door Willems zoon Willem van Oosterhout in leen ontvangen.[98] Enkele maanden later, op 10 juli 1330, werd Willem door de graaf van Holland beleend met 'twaalf hoeven moer van Stevensambacht', begrensd door Loon op Zand, Tilburg en de Donge.[99] Dit 'Stevensambacht' dankte zijn naam aan Steven van Waalwijk die hier – waarschijnlijk als ontginner – in 1293 *viiftien hoeven wilderten in den Groten Ham* in leen had gekregen van Floris V, graaf van Holland.[100] De twaalf hoeven die Willem van Duvenvoorde verwierf, grensden wellicht aan de 'vijftien hoeven' van Steven uit 1293.[101]

De verwerving werd voortgezet toen Willem van Duvenvoorde op 12 maart 1332 van de graaf van Holland tien hoeven moer 'van de Donge oostwaarts naar Dongen' in erfpacht nam, dus opnieuw op de rechteroever van de Donge. Over dit stuk moer was onenigheid ontstaan doordat de heer van Altena en Horne had gezegd dat het binnen Brabant lag. Zo lang deze kwestie niet was opgelost, hoefde Willem van Duvenvoorde er geen pacht voor te betalen. Tegelijk beloofde de graaf hem 'een watergang naar de Donge of de Maas en een heerweg naar de dichtstbijzijnde straat'.[102] Deze hoeven waren eerder, in 1313, door de graaf van Holland als een ambacht in leen gegeven aan Jacob Gerardsz. die in (of vóór 1332) was overleden.[103]

Het complex werd afgerond toen Willem van Duvenvoorde op 13 oktober 1335 de heerlijke rechten *in Donghen of in den Hamme* en de aanspraken op het land dat 'de dertig bunders' werd genoemd, kocht van Jan Volkard Compeyn Volkardsz.[104] Jan Compeyn Volkard trad daarbij op namens zijn broers en zusters. De weduwe van de oude Jan Volkard verkocht haar bezittingen en rechten in Dongen en Oosterhout aan Willem op 11 september 1338 en een dag later ontving Willem van Duvenvoorde een bevestiging van al deze aankopen door de zonen van Jan Compeyn Volkard: Jan, Laurens en Hector.[105] Zij verklaarden dat Willem alles wat hij daarvoor schuldig was geweest, had betaald.

Blijkbaar waren in deze koop van Dongen de kerkelijke rechten inbegrepen, want op 15 december 1343 werd vastgelegd dat Willem van Duvenvoorde het pa-

tronaatsrecht van de kerk te Dongen erfelijk zou houden.[106] Aanleiding hiertoe was een conflict waarin het patronaatsrecht aan de ene zijde werd geclaimd door de abt van Tongerlo, die wellicht aannam dat deze kerk behoorde tot de parochie Loon op Zand, en aan de andere zijde door Willem van Duvenvoorden als (rechtsopvolger van) de bouwer van deze kerk. Hoe het precies zat, zullen we wellicht nooit weten, maar de abt kreeg ongelijk. Op 28 mei 1347 vermeerderde Duvenvoorde de inkomsten van de kerk van Dongen met een jaarlijks bedrag van zestien pond Tournooise zwarten uit de tienden die hij *in den Hamme* bezat. Dit omdat de kerk te arm was om een pastoor te kunnen onderhouden.[107]

Al snel hierna creëerde Willem van Duvenvoorde uit deze aanwinsten, samen met het meest oostelijke deel van de parochie Oosterhout een nieuwe heerlijkheid Dongen waarmee hij zijn oudste zoon Willem beleende.[108] Deze noemde zichzelf daarna 'Willem van Duvenvoorde (junior), heer van Dongen', en alles wijst erop dat deze Willem van Dongen was voorbestemd om de opvolger van zijn vader te worden. We zagen hierboven al dat het lot anders besliste en deze zoon omkwam op 27 september 1345 toen hij deelnam aan een veldtocht van Willem IV, graaf van Holland (die daarbij zelf ook sneuvelde) tegen de Friezen.[109] Dongen kwam daarmee weer in zijn geheel in handen van Willem van Duvenvoorde. Een kleine vijf jaar later, op 22 mei 1350, verkocht Willem van Duvenvoorde zijn woning te Dongen, de lage rechtspraak en gronden onder Dongen en Gilze als een leen van de heer van Oosterhout aan zijn dochter Beatrijs en haar echtgenoot Roelof van Dalem.[110].

Erfenisperikelen

Problemen bij het leven

Hoewel Willem van Duvenvoorde zich bij leven meermaals inspande om zijn bezittingen goed over te dragen aan zijn erfgenamen – en deels ook aan zijn natuurlijke kinderen – verliep dit toch niet zo soepel als hij had gewenst.[111] Het 'gerommel' begon al tijdens zijn leven in 1344. We zagen al dat Willem in dat jaar ziek was en dat zal een rol hebben gespeeld. Op 25 mei 1344 vaardigde 'Willem van Dongen, ridder, zoon van heer Willem van Duvenvoorde, heer van Oosterhout' een oorkonde uit waarin hij regelingen trof voor het geval zijn vader 'kinderloos' – dat wil zeggen zonder wettig nageslacht – zou komen te overlijden. De in het stuk genoemde ontvangers zijn Jan II van Polanen en diens broers, maar stilzwijgend maakte Willem van Dongen hiermee duidelijk dat hij Oosterhout en het Huis Strijen voor zichzelf claimde.[112]

Deze oorkonde, waarin geen enkele getuige wordt genoemd, lijkt een solistische poging van Willem van Dongen om de macht en het initiatief in de 'Duvenvoorde-clan' naar zich toe te trekken.[113] Even leek dit te lukken, en op 3 juni volgden twee oorkonden waarin Jan II van Polanen deze voorstellen min of meer bevestigde. In het ene stuk verklaarde hij expliciet dat hij Willem van Dongen beleende met 'het dorp, de heerlijkheden, de rechtspraak en de inkomsten van Oosterhout' en in het andere dat Willem van Duvenvoorde hiervan levenslang het vruchtgebruik zou houden.[114] In de eerste oorkonde wordt Willem senior zelfs als

getuige opgevoerd zodat we ons met enige fantasie kunnen voorstellen dat hij op dat moment inderdaad ziek en niet geheel bij zinnen was. Weer twee dagen later, op 5 juni 1344, verklaarde Willem van Dongen dat mocht hij zelf kinderloos sterven, het Huis Strijen 'met al zijn toebehoren' zou overgaan op Jan II van Polanen en op diens naaste erfgenamen, 'maar altijd de zoon vóór de dochter'.[115]

De feitelijke situatie veranderde met deze afspraken niet meteen, maar het heeft er alle schijn van dat Willem van Dongen en Jan II van Polanen onderhands waren begonnen de erfenis van hun vader en oom alvast onder elkaar te verdelen.[116] Zoals we al zagen, werd later in hetzelfde jaar (op 28 september 1344) de opvolgingskwestie nog maar weer eens door Willem van Duvenvoorde zelf met graaf Willem IV van Holland aan de orde gesteld. De hertog van Brabant lijkt in deze hele kwestie geen enkele rol te hebben gehad en een jaar later werden de kaarten opnieuw geschud doordat Willem van Dongen sneuvelde.

Uiteindelijk schonk Willem van Duvenvoorde zijn Oosterhoutse bezittingen aan Willem, *onse soen dien wi hadde bi Gheertruden Boydensd. vanden Poele ute onse lijf.* Deze zoon zou zich dan ook voortaan Willem van Oosterhout noemen. De oorkonde waarin deze schenking werd vastgelegd, dateert van 18 juli 1353, nog geen twee maanden voor het overlijden van Willem senior.[117] Willem van Oosterhout was de jongste (bastaard)zoon van Willem van Duvenvoorde.[118] Zijn moeder was een dochter van Boyden (Boudewijn) van de Poele die te Geertruidenberg een huis met erf in leen had van Willem van Duvenvoorde. Deze Geertruid van de Poele had ook (eerder?) een verhouding met Willem III, graaf van Holland, van wie zij een zoon Jan van de Poel had. Ook deze Jan van de Poel bezat een huis in Geertruidenberg, waar hij (in 1351) schout werd en later ook slotvoogd.

Willem van Oosterhout trouwde met Heilwich van Wassenaar, een dochter van Dirk IV van Wassenaar, de burggraaf van Leiden. Hiermee huwde hij dus een vrouw uit de hoofdtak van de familie waaruit zijn vader als bastaard was ontsproten. Van dit huwelijk is voor het eerst sprake op 11 november 1357 en vermoedelijk werd het kort daarvoor gesloten. De nalatenschap aan Willem junior wordt in het stuk uit 1353 door Willem senior als volgt omschreven:[119]

> *Ons huis te Oosterhout (het Huis Strijen) met zijn toebehoren, om daarop te verblijven en met de goederen en heerlijkheden zoals wij het verkregen van de vrouwe van Putten. Ook geven wij hem het gerecht van Oosterhout met de inkomsten zoals wij die van de heer en vrouwe van Breda verkregen. Ook geven wij hem alle verworven goederen die wij hebben verworven in het land van Oosterhout, hoe het ook gelegen is, maar op voorwaarde dat hij zich houdt aan de afspraken zoals wij die over dat verkregen goed hebben gemaakt [het gaat hier om bezittingen die Willem van Duvenvoorde weer had verpand of in leen had gegeven]. En al deze genoemde goederen die een leen zijn, zal hij in leen houden van de heer van Breda, wanneer die ze aan hem in leen wil geven. Wanneer hij [de heer van Breda] ze niet in leen wil geven, dan zal hij [Breda] ze [in leen] houden van de hertog van Brabant, met uitzondering van het Huis Strijen dat in zulke vrijheid zal blijven staan als het steeds heeft gestaan.*

Belangrijk – en erg opmerkelijk – is in deze omschrijving dat Duvenvoorde se-

nior er op voorhand rekening mee hield dat Jan II van Polanen, heer van Breda, een claim op Oosterhout zou kunnen leggen en het mogelijk niet wilde 'afstaan' aan Willem junior (van Oosterhout). Zoals gebruikelijk werd het Huis Strijen met nadruk afzonderlijk genoemd. Dit werd immers in erfpacht gehouden van de vrouwe en heer van Putten en Strijen en was nooit een Hollands of een Brabants leen geweest. Dit alles, en het feit dat Jan II van Polanen niet met naam wordt genoemd, laat doorklinken dat oom Willem van Duvenvoorde en neef Jan II van Polanen niet meer op goede voet met elkaar stonden.

Behalve Oosterhout en het Huis en Land van Strijen vermaakte Willem van Duvenvoorde in ditzelfde testament ook 'het gerecht, de moer en de goederen die wij hebben te Dongen' aan zijn jongste zoon, met uitzondering van de 'goederen en rechten die onze dochter (Beatrijs), de vrouw van Roelof van Dalem, en onze broer Jan de bastaard daar bezitten'. Deze Jan de bastaard zagen we hierboven al, was waarschijnlijk een (half)broer van Willem van Duvenvoorde bij dezelfde moeder.

Meteen toen in Oosterhout het overlijden van Willem van Duvenvoorde bekend werd, zal de schout Gielis Voppenzoon zijn begonnen met het opstellen van een volledig overzicht van 'mijns heren renten van Oosterhout'.[120] Van deze lijst is slechts overgeleverd een door Adriaan Havermans rond 1640/1650 gemaakt uittreksel dat begint met 'het Goed van Strijen' en het deel van Oosterhout dat Duvenvoorde in vruchtgebruik had van de heer van Breda. Verder vinden we hier nog andere bezittingen in Oosterhout en 'het goed te Dongen' met daarbij ook de Ham en nog een aantal andere bezittingen die elders waren gelegen.

Als tweede item, meteen na het Goed van Strijen, vinden we in deze door Gielis Voppenzoon opgestelde lijst van goederen en inkomsten van Willem van Duvenvoorde *dat bosche in dat Sporck leyt binnen die parric* (het bos waarin de (het?) Spork ligt, in het park). Het woord 'park' duidt hier op een besloten, omheind terrein. Mogelijk mogen we hierbij denken aan het befaamde 'dierenpark' dat Willem van Duvenvoorde in Oosterhout zou hebben gehad.[121]

Minstreel

Waar we het 'dierenpark' bij zijn kasteel in Oosterhout en zijn stadspaleis op de Koudenberg bij Brussel kunnen beschouwen als voorbeelden van de vorstelijke staat die Willem van Duvenvoorde voerde, past ook een vermelding van het feit dat zich in zijn gevolg een minstreel bevond. We weten dit doordat deze Herman de Bonghere, afkomstig uit Stokkem aan de Maas (in Belgisch Limburg), in 1340 gevangen werd genomen nadat Willem van Duvenvoorde hem bij het beleg van Doornik die stad had doen binnengaan om het met de vijand op een akkoordje te gooien. Jacob van Artevelde liet de minstreel hardhandig verhoren, waardoor we zijn naam en die van zijn heer kennen. De literatuurhistoricus Frank Willaert beschreef het voorval als volgt:[122]

'Het beleg van Doornik (augustus-september 1340) door een coalitie van Engelsen, Brabanders, Henegouwers en Vlamingen was al weken-

lang bezig, toen de minstreel Herman de Bonghere het Brabantse kamp verliet om, onder het blazen van wat vrolijke dansmuziek (*enen rey pipende*), een blijde te gaan bezichtigen die stenen op de belegerde stad aan het werpen was. Toen hij voor een van de stadspoorten aangekomen was, hoorde hij een *piper* van het vijandelijke kamp bij wijze van antwoord dezelfde melodie ten beste geven. Er ontspon zich een gesprek, dat echter ruw afgebroken werd, toen drie Engelse soldaten, die het gedrag van de Brabander verdacht vonden, zich van hem meester maakten en hem bij hun commandant brachten. Na een korte ondervraging werd hij aan Vlaamse soldaten overgedragen, en voor hun leider Jacob van Artevelde geleid. De 'wijze man van Gent' liet de minstreel stevig op een plank vastbinden en vol water gieten – de romp goed dichtgesnoerd *soe dat dwater dat hem in ghegoten was den navel niet liden* (passeren) *en conste* – en slaagde er op deze wijze in hem de 'bekentenis' te ontwringen dat hij door zijn meester, de schatrijke magnaat Willem van Duvenvoorde, de stad was ingestuurd om met de vijand gemene zaak te maken. Het was Arteveldes bedoeling dat Herman de Bonghere zijn bezwarende verklaring in het publiek – *vor de steden ende vor dlant van Vlaenderen* – zou herhalen, maar gelukkig – *alst God woude* – wist de arme kerel te ontvluchten en zich bij zijn heer in veiligheid te brengen.'[123]

Strikt juridisch waren geen van de wilsbeschikkingen van Willem van Duvenvoorde waterdicht, waarbij één van de problemen er natuurlijk in bestond dat al zijn eigen kinderen die hij probeerde te bedelen bastaarden waren en daarmee automatisch uitgesloten van de erfenis in strikte zin. De wettige erfgenaam Jan II van Polanen sloot precies in de periode van het overlijden van Willem van Duvenvoorde een tweede huwelijk met een (bastaard)dochter van Jan III, hertog van Brabant. Eerder, van 1340 tot in 1353 was hij getrouwd geweest met Oda van Horne, maar die overleed en Polanen hertrouwde nog in hetzelfde jaar met Machteld van Rotselaar. Uiteraard betekende dit een versteviging van zijn positie binnen het hertogdom. Zoals in de beste families voorkomt, bleken de vele nazaten het lang niet allemaal eens met Willems plannen omtrent zijn nalatenschap en ontstond er na zijn dood een familieruzie.[124]

Oosterhout en Dongen blijven zelfstandig

Kort na het overlijden van Willem van Duvenvoorde beval Jan III, hertog van Brabant, iedereen binnen het dorp Oosterhout of behorend tot de burcht of het dorp van Oosterhout dat zij 'heer Jan van Polanen, heer van der Lek en van Breda, onze lieve (schoon)zoon, raad(sheer) en (dienst)man, gehoorzaam en onderdanig' zouden zijn.[125] De hertog stipuleerde verder dat de Oosterhouters Jan II van Polanen als hun heer moesten houden zoals zij dat eertijds ook deden met Filips van Liedekerke (en Gaveren) toen die heer van Breda was. Dat was van 1313 tot 1320, dus meer dan een generatie geleden. Een week voor deze hertogelijke oorkonde had

Jan II van Polanen zijn Bredase leenmanen laten vastleggen hoe Filips van Liedekerke eertijds de heerlijkheden Breda en Oosterhout van de hertog in leen hield.[126] Blijkbaar had hij de tussenliggende week nodig gehad om met dat bezegelde stukje geschiedschrijving naar Tervuren bij Brussel te reizen en de hertog te overtuigen. Zo leek dus alsnog Willem junior van Duvenvoorde (van Oosterhout) zijn deel van de erfenis mis te lopen. Tegelijkertijd raakten in Holland de leden van de 'Duvenvoordse clan' in diskrediet door de afzijdige opstelling die Willem van Duvenvoorde had gekozen in de tegenstelling tussen Hoekse en Kabeljouwse edelen. Hun bezittingen werden er door de graaf in beslag genomen.

Het gekrakeel duurde een aantal maanden en het was Willem V, graaf van Holland, die zich als eerste op 29 mei 1354 verzoende met Willem van Oosterhout en hem zijn goederen in Holland en in het Land van Altena teruggaf.[127] In dezelfde periode waren blijkbaar ook de onderhandelingen binnen de 'Duvenvoordse clan' weer geopend, want op 31 mei 1354 beloofde Roelof van Dalem aan Jan II van Polanen dat wanneer deze laatste het eens zou worden met Willem van Oosterhout (Roelofs zwager) op de wijze waarop Roelof en Jan waren overeengekomen, Roelof van Dalem opnieuw zou worden beleend met Dongen.[128] Deze overeenstemming werd inderdaad bereikt en door Jan II van Polanen vastgelegd in een lange oorkonde die is gedateerd op 17 juni 1354.[129] Deze begint met de nadrukkelijke mededeling dat Jan van Polanen en Willem van Oosterhout vol overtuiging en op advies en met instemming van hun naasten waren overeengekomen de twist en onenigheid die zij hadden bij te leggen en daarbij – in elk geval in hoofdlijnen, zo kunnen we vaststellen – de wilsbeschikking van Willem van Duvenvoorde, 'die God genadig zijn moet', te respecteren en uit te voeren. Welhaast een bijkomstigheid hiervan is dat geheel Dongen zo een leen werd van Breda, zodat het gedeelte ten oosten van de Donge werd losgemaakt uit de Meierij van 's-Hertogenbosch (voor zover het daar ooit werkelijk toe had behoord).

Willem van Oosterhout werd nu voor de hoge rechtsheerlijkheid van Oosterhout leenman van Jan II van Polanen, zoals ook zijn vader Willem van Duvenvoorde Oosterhout in leen had gehouden van de eerdere heren van Breda. Bepaald werd daarbij wel dat Willem en zijn nazaten elke misdadiger die in Oosterhout ter dood zou worden veroordeeld, binnen drie dagen na de veroordeling moesten overdragen aan de heer van Breda.[130] Dit diende te geschieden aan de grens van Oosterhout met Breda, waarbij de veroordeelde gekleed ging in 'een paar linnen kleren'. Hierbij werd onverlet gelaten dat Willem of zijn nazaten een veroordeelde misdadiger gratie mochten verlenen, wat er in de praktijk veelal op neerkwam dat de veroordeelde zijn straf afkocht. Ook voor het Huis en het Goed van Strijen werd Willem van Oosterhout leenman van Jan van Polanen. Van de vrouwe en heer van Putten en Strijen is geen sprake meer, zij lijken buiten spel gezet. Mocht Willem zonder wettig nageslacht overlijden, dan zou het hele Goed van Strijen en de heerlijkheid Oosterhout toevallen aan Jan van Polanen of diens erven.

Verder moest Willem de heerlijkheid Dongen met toebehoren – die hij zich blijkbaar had toegeëigend – overdragen aan Roelof van Dalem. Tot slot kreeg Willem van Oosterhout ook de heerlijkheid Boutershem bij Mechelen (die hij –zoals we hierboven zagen – blijkbaar weer overdroeg aan zijn halfzuster(s)). De over-

dracht van Dongen, met Willem Roelofsz. van Dalem als ontvanger, werd bevestigd op 2 april 1355.[131] Zo werd in korte tijd flink heen-en-weer geschoven met allerlei delen uit de nalatenschap van Willem van Duvenvoorde waarbij in elk geval voor Oosterhout uiteindelijk zijn opzet toch slaagde: zijn jongste zoon werd daadwerkelijk heer van Oosterhout. Ergens in deze periode, tussen 1355 en 1357, werd Willem van Oosterhout geridderd.[132]

Willem van Oosterhout was ook ambachtsheer van Raamsdonk, een functie die hij eveneens uit de nalatenschap van zijn vader zal hebben overgenomen. In 1394 – toen Albrecht van Beieren, graaf van Holland, de Hoekse edelen met kracht vervolgde en hun Hollandse bezittingen onteigende – werden ook de goederen en inkomsten van Willem van Oosterhout in Raamsdonk geconfisqueerd. Nog in datzelfde jaar verleende de graaf hem echter gratie en werd Willem hersteld in het bezit van zijn Raamsdonkse bezittingen.[133]

Wat Dongen betreft werd nog een stuk grond uitgezonderd dat Willem van Oosterhout mocht behouden. Dit werd omschreven als 'de moer die tot Dongen behoort, te weten die van *de Vordekene* strekt langs de weg die men rijdt in de richting van Gilze – waaraan de *Scoerberghen* liggen – westwaarts en zuidwaarts strekkend tot (aan de grond van) *Wouters van den Lare*, waarin hij nu woont'. Het zal hierbij gaan om het gebied tussen Dongen en Rijen waarin we nu een Laareind vinden en waar het gehucht Klein Oosterhout ligt. De tekst suggereert dat Willem van Oosterhout zich hier had gevestigd, wellicht nadat hij als erfgenaam was verjaagd door Jan II van Polanen. Mogelijk bevond die tijdelijke woonplaats zich in of bij het huidige Klein Oosterhout, een plek die eerder bekend stond als Nieuw Seters, maar dat is niet zeker. Hetzelfde gebiedje werd met vrijwel dezelfde bewoordingen opnieuw uitgezonderd in een oorkonde waarmee Jan II van Polanen op 24 september 1357 bevestigde dat hij Roelof van Dalem had beleend met Dongen (maar dus niet met dit stuk moer).[134]

Deze laatste oorkonde werd op diezelfde dag vooraf gegaan door een stuk waarin werd vastgelegd dat dit goed – 'gelegen in Dongen en in de parochie van Gilze' – dat door Willem van Duvenvoorde was verkocht aan zijn dochter Beatrijs (de echtgenote van Roelof van Dalem) in leen werd gehouden van Jan II van Polanen.[135] Zelf hield die het op zijn beurt in leen van de heer van Horne en Altena. Weer een ruim jaar later droeg de abdis van Thorn een cijns die zij in dit deel van Dongen hief over aan 'Beatrijs, vrouw van Roelof van Dalem en dochter van wijlen heer Willem van Duvenvoorde'.[136]

Willem van Oosterhout

Rond 1360 lijkt de rust rond de erfenis van Willem van Duvenvoorde weergekeerd. Jan II van Polanen zat nu stevig in het zadel in Breda, Dongen was een zelfstandige heerlijkheid geworden en Willem van Oosterhout kon zich zonder tegenspraak of grote problemen daadwerkelijk heer van Oosterhout noemen. Er vond weliswaar nog een schermutseling plaats tussen Willem van Oosterhout en Roelof van Dalem, maar hiervoor werd Jan II van Polanen ingeschakeld om op te treden als scheidsrechter.

4. Oorkonde uit 1360 over grens tussen Oosterhout en Dongen (Bron: Nationaal Archief Den Haag, Nassause Domeinraad, inv.nr 494)

Het ging in dit conflict vooral om het gebruik van de woeste grond (wildert) tussen Oosterhout en Dongen. Op de grote vastenavond van 1360 besliste Jan van Polanen dat Roelof de heerlijkheid Dongen, met wat daarbij hoorde te Dongen en te Gilze, als erfelijk leen zou behouden.[137] De inwoners van Dongen mochten de wildert van Oosterhout gebruiken tot Pasen over een jaar. Tot die tijd had Roelof

van Dalem de gelegenheid te bewijzen dat hij daar recht op had. Willem van Oosterhout moest afstand doen van het leenheerschap van het kasteel in Dongen, waarvoor hij werd gecompenseerd met een som van 350 Brugse schilden en een hoeve land in het Land van Altena waarmee zijn zoon Willem zou worden beleend.

De Brugse schilden werden twee maanden later betaald, maar begin mei 1360 lezen we dat Roelof van Dalem zich wegens ziekte moest laten excuseren in Luik, waar hij een arbitragezaak had aangespannen.[138] Op 21 mei droeg Roelof dan nog aan Willem, heer van Oosterhout (en dus aan niet diens zoon), tien morgen land op te Rijswijk bij Woudrichem. Zoals overeengekomen schold Willem hem in ruil hiervoor het leenmanschap kwijt voor het kasteel van Dongen.[139] Blijkbaar bleef de gezondheid van Roelof slecht, want op 27 juni 1360 maakte hij een testament en op 29 oktober van datzelfde jaar vinden we zijn zoon Willem van Dalem als heer van Dongen.[140] Ergens tussen beide data zal Roelof dus zijn overleden.[141] Zijn zoon en opvolger Willem van Dalem (ook wel Willem van Dongen) overleed in 1422.

In de maanden na de dood van Roelof van Dalem werd zijn erfenis geregeld. Willem van Oosterhout verklaarde op 4 januari 1361 dat hij aan hen die onder het gerecht van Dongen behoorden het recht had verkocht om zijn heide en woeste grond te gebruiken op dezelfde manier zoals de mensen dat mochten doen die vielen onder het gerecht van Oosterhout.[142] Het gaat hier om de uitgifte van een zogenaamde gemeint, een stuk woeste grond waarvan een groep mensen gezamenlijk gebruik mogen maken voor bijvoorbeeld het weiden van vee, het steken van plaggen, het halen van hakhout en dergelijke meer. Blijkbaar achtte Willem de arbitrage van Jan II van Polanen – met de beslissing om nog tot Pasen te wachten of Dongen kon bewijzen recht op deze wildert te hebben – door het overlijden van Roelof van Dalem nietig geworden en kwam hij nu met Dongen een verkoop overeen.

Uit dit stuk uit 1361 blijkt natuurlijk tevens dat de inwoners van Oosterhout al eerder rechten op een (deze zelfde?) gemeint hadden verkregen. Op 14 mei 1369 verleende Willem van Dalem de Dongenaren het gebruiksrecht op de woeste gronden binnen de heerlijkheid Dongen zelf. Hij behield zich daarbij het recht voor om delen van die gemeint aan afzonderlijke personen uit te geven, in welk geval leden van de geburen (de gemeenschap van gebruikers van deze gemeint) voorkeur zouden genieten.[143] Dit was een gebruikelijk verschijnsel.

De verhouding tot de johannieters

Het lijkt erop dat Willem van Oosterhout begon om op grotere schaal dan voorheen delen van de woeste gronden in Oosterhout uit te geven, waarmee hij aanliep tegen het feit dat ook de johannieters hierop rechten bezaten. Wellicht duurde het even voordat beide partijen elkaar echt in de weg zaten, maar in 1373 ontstond een geschil waarover de heer van Oosterhout en de johannieters het niet zomaar eens werden. Het werd tijd om de onderlinge verhoudingen weer eens goed op een rij te zetten en elke partij stelde drie scheidsrechters aan die het heersende gewoonterecht en de gebruiken inventariseerden, de aard van het geschil analyseerden en met een bindend oordeel kwamen.[144] Het initiatief tot dit scheidsgericht was ge-

nomen door Hendrik van Sint-Truiden, die in 1371 was aangetreden als nieuwe commandeur van Chantraine, de commanderij waaronder ook Ter Brake en het johannieterbezit in Oosterhout viel.[145] Hij liet de bezittingen van Ter Brake opnieuw inventariseren en daarbij zullen onregelmatigheden aan het licht zijn gekomen.[146]

Het resultaat van dit scheidsgericht werd vastgelegd in een uitvoerig stuk dat zowel door de meester (commandeur) van Chantraine en Willem van Oosterhout als door de zes scheidsrechters werd bezegeld. Het eerste item in de uitspraak van deze scheidsrechters maakt meteen duidelijk dat een praktisch probleem de aanleiding vormde tot dit onderzoek. Een zekere Jan Oelmansz. had een stuk moer in gebruik genomen waarvoor hij een jaarlijkse erfcijns betaalde aan de johannieters en blijkbaar had Willem van Oosterhout deze uitgifte aangevochten en nietig verklaard. Ten onrechte, bepaalden de scheidsrechters, die beslisten dat Jan Oelmansz. zijn moer terug moest krijgen en weer rechtmatig cijns moest afdragen aan de johannieters. Het betrof een moer 'gelegen op Weeldenberch', wat in andere stukken wordt omschreven als gelegen achter Den Hout.

Het oordeel van de scheidsrechters werd ingegeven door de constatering dat de johannieters binnen de heerlijkheid Oosterhout recht hadden op een vierde deel van elke uitgifte die de heer deed van een deel van de woeste grond. Dit recht was ook in 1312 al een keer vastgelegd, maar blijkbaar was de kennis (of de toepassing) daarvan wat verwaterd. De wijze waarop de verdeling plaatsvond, was 'dat de heer van Oosterhout eerst drie delen (letterlijk 'voet', een maat) zal uitgeven en dat de meester (van Chantraine) dan de vierde voet daarnaast uitgeeft', waarbij nog werd toegelicht dat deze delen mogen liggen 'waar hij kiest' zo lang maar geen weg of straat werd aangetast. Wanneer de heer een bunder moer (dus natte, lager gelegen, grond) uitgaf, dienden de johannieters een aangrenzend perceel te nemen, maar gaf de heer meer dan een bunder moer uit, dan kozen de johannieters hun vierde deel daarbinnen. Tevens bepaalden de scheidsrechters – en dit was van belang voor Jan Oelmansz. – dat de delen woeste grond en moer die reeds waren uitgegeven en omheind door hetzij de heer, hetzij de johannieters, uitgegeven en omheind zouden blijven. Met andere woorden: de status-quo werd gehandhaafd en voor de toekomst werden de regels nog maar weer eens aangescherpt.

Als tweede punt werd vastgesteld dat de johannieters het recht hadden om op een plaats naar keuze in de wildert een 'molenhuis', een molenaarswoning, neer te zetten met daaromheen een halve bunder grond. Ook hadden zij daarbij het recht hun molen – die er al was – naar dit perceel te verplaatsen. Nadere bepalingen over deze molen vinden we verderop in het stuk en bespreken we hieronder.

Verder erkende Willem van Oosterhout het recht van de johannieters om op hun (cijns)gronden recht te spreken en boetes te heffen tot een bedrag van 27 schellingen. Bij hogere boetes werden die geïnd door de heer (Willem) en hadden de johannieters recht op een kwart, en bij boetes tot drie pond die de heer oplegde bij overtredingen op de gemeint of op de openbare weg kregen zij ook een kwart. Om hierop toe te zien, mochten de meier en de schepenen van de johannieters – met recht van spreken – aanwezig zijn bij elke openbare rechtszitting van de heer. In geval van een geheime ondervraging (*stille wairheide* ofwel 'waarheidsvinding in stilte') mochten de meier en schepenen van de johannieters niet aanwezig zijn, maar dien-

den zij wel binnen de termijn van de rechtsgang te worden geïnformeerd. Ook in dit geval hadden de johannieters recht op hun deel van de opgelegde boete.

Het lijkt erop dat de johannieters van de onrustige tijden na het overlijden van Willem van Duvenvoorde hadden geprofiteerd door binnen Oosterhout rechten naar zich toe te trekken die feitelijk aan de heer behoorden. Dat klinkt althans door in de volgende (zesde) bepaling in dit uitvoerige stuk, die stelt dat 'vanaf heden' de johannieters zich niet meer dienden te verstouten tot het naasten van rechten die hun niet toekwamen, zeker niet wanneer die behoorden tot de hoge rechtsheerlijkheid. Een uitzondering vormde het recht op de wind voor hun molen en andere zaken zoals die eerder expliciet waren overeengekomen.

De zevende bepaling geeft ons een kijkje in de praktische uitvoering van deze lokale regelgeving en werpt tevens licht op de onderlinge machtsverhoudingen. Bepaald werd dat de meier van de heer alle geboden (verordeningen) zou afkondigen in de kerk en dat na hem – de volgorde is van belang – de meier van de johannieters de geboden van de meester van Chantraine bekend maakte. Mocht de meier van de heer geen mededelingen hebben en zijn beurt voorbij laten gaan, dan mocht de meier van de johannieters alsnog de mededeling doen, maar alleen met geboden zoals rechtens toekwamen aan de johannieters. Hier zien we dus hoe de kerk, waarschijnlijk voorafgaand aan of meteen na afloop van de mis, ook de plaats was waar het wereldlijk gezag haar besluiten publiceerde.[147]

Vervolgens gaat het stuk weer over tot het bevestigen van de gangbare rechtsgang. De meiers en schepenen van de heer en van de johannieters schouwden gezamenlijk de sloten, hekken, heiningen (waarschijnlijk heggen of houtwallen) en 'tuinen' (houten hekken en/of schuttingen) en berechtten en beboetten daarbij elk naargelang dat hun recht of plicht was. Wie als ingezetene van de heerlijkheid Oosterhout zijn recht wilde halen, diende dit te doen bij de heer *daer hij buicvast onder ghezeten is*, ofwel wiens onderdaan hij was. Op dit punt hadden dus duidelijk de heer (Willem van Oosterhout) en de johannieters elk hun eigen mensen waarover zij recht spraken. In erfeniskwesties en kwesties betreffende leengoederen moest men zijn recht halen bij de heer onder wiens jurisdictie het betreffende goed ressorteerde. Wie met de uitspraak van zijn eigen heer geen genoegen nam, had wel nog een recht op hoger beroep bij een andere rechtbank. Wie als vreemdeling in Oosterhout iemand voor het gerecht wilde dagen, kon dit doen voor een heer (en diens rechtbank) naar keuze.

De schepenen die deze rechtbanken bemanden waren afkomstig uit de vrije ingezetenen van de heerlijkheid, onderdanen van hetzij de heer (Willem) hetzij de johannieters. Zij waren dus lekenrechters die werkten onder het toezicht van de meier (ook wel schout of drossaard genoemd). Dit impliceert dat zij het lokale recht moesten kennen, maar het waren natuurlijk geen juristen met een geleerde achtergrond. Vandaar dat in de middeleeuwen het fenomeen hoofdvaart ('te hoofde gaan') bestond. Wanneer de schepenen er niet uit kwamen, konden zij (tegen betaling) advies inwinnen of de onderhavige zaak voorleggen aan een hogere rechtbank waarin meer kennis en ervaring voorhanden was.[148] In zaken die uitsluitend de johannieters aangingen, dienden hun Oosterhoutse schepenen in zo'n geval te hoofde te gaan in Ter Brake bij Alphen. Maar dit alleen, zo herhaalt de overeenkomst, wanneer de zaak

niet raakte aan de rechtsheerlijkheid van Oosterhout (waarin schout en schepenen van de heer bevoegd waren).

De onderhorigheid van een individu onder hetzij de heer van de heerlijkheid, hetzij de johannieters, werd bepaald door geboorte en het was niet mogelijk naar believen van heer te wisselen. Inwijkelingen uit het Land van Breda dienden te worden teruggeven aan de heer van Breda, maar andere vreemdelingen konden zich vrij vestigen. Zij vielen dan onder het recht van de heer onder wie zij zich als eerste vestigden, dus onder de heer van de heerlijkheid óf onder de johannieters. Zij stonden qua rechten en plichten op gelijke voet met de andere onderdanen van die betreffende heer en dat gold ook voor hun nakomelingen. Ook deze bepaling was al in 1312 vastgelegd. Nu lezen we echter dat 'mocht het voorvallen dat zij van onder de heer (van de heerlijkheid) weggingen en zich onder de meester (van de johannieters) schaarden, zij de meester zouden toebehoren voor zo lang zij daar woonden' en omgekeerd. Blijkbaar was het niet langer mogelijk mensen die niet al in het systeem vast zaten volledig te binden en kon nog slechts worden bepaald dat zij zich hadden te houden aan het recht van de heer waaronder zij zich vestigden, ook al was dit tijdelijk. Dat hiermee de onderhorigheid zelf niet aan kracht inboette, blijkt uit punt zestien waarin de scheidsrechters beslisten dat Willem van Oosterhout een zekere Liesbeth Bone moest overdragen en zijn claims op haar moest intrekken. Zij behoorde toe aan de meester van Chantraine. Wel was het nu blijkbaar zo dat – meer dan in 1312 – mensen rondtrokken van wie onduidelijk was aan wie zij toebehoorden en die ook niet zondermeer door een heer konden worden ingelijfd en gebonden.

De grote pestepidemie van midden veertiende eeuw kan hierin een rol hebben gespeeld, al hebben we daarover voor Oosterhout geen bronnen. Voor Vlaanderen is aangetoond dat door deze massale sterfte mensen 'op drift' raakten en dat het wegvallen van arbeidskrachten de opkomst van loonwerk stimuleerde, ook op het platteland. Archeologisch onderzoek in Bergen op Zoom bracht massagraven met ongeveer achthonderd doden uit precies deze periode aan het licht.[149]

Het vijftiende punt in de beschikking betreft de molen van de johannieters. Bepaald – of eigenlijk bevestigd – werd dat iedereen die door geboorte of als inwijkeling onder de jurisdictie van de johannieters viel, verplicht was zijn graan te laten malen op hun molen. Uiteraard was dit niet gratis zodat de molen een belangrijke bron van inkomsten vormde. Mocht een van beide partijen (opnieuw: de heer of de johannieters) of de molenaar constateren dat iemand ten onrechte graan aanbood om te malen en zou dit te beboeten zijn, dan diende degene die daartoe was gerechtigd deze boete op te leggen. Dat deze omschrijving wat cryptisch is, zal komen doordat we al eerder zagen (in 1312) dat het de heer van Breda verboden was in Oosterhout een molen te bouwen. Nu was Oosterhout een leen van Breda en mocht dus ook Willem van Oosterhout als heer van Oosterhout (en leenman van Breda) geen eigen molen oprichten. Tot het Goed van Strijen behoorde echter wel een molen en we mogen aannemen dat de Oosterhouters die niet onder de johannieters hoorden daar hun graan moesten laten malen. Wanneer zij dit toch lieten doen op de molen van de johannieters, mocht Willem van Oosterhout als heer van het Goed van Strijen hen daarvoor beboeten. Dat de scheidsrechters hier in 1373 omheen draaiden, komt

wellicht omdat zij uitspraak deden in een geschil tussen de johannieters en de heer van Oosterhout en zij het Goed van Strijen daarin niet wilden (of mochten) betrekken.

Als onderdanen van de meester van Chantraine noemden zij in deze bepaling betreffende de molendwang nadrukkelijk ook *incomelinghe, van ouds ofte nieuwe, papen, clerck, sente Peterslude, oft van wat state, gheboert of condicien dat zij zijn*. Er werd dus geen enkele uitzondering gemaakt. Ook clerici die geen johannieter waren en Sinte-Peterslieden (mensen die zich hadden verbonden aan de Sint Pieterskerk in Leuven), of zij nu tijdelijk of voor langere tijd in Oosterhout verbleven, vielen onder deze regeling.[150]

De scheidsrechters besloten met de vaststelling dat alle 'kleine rechten' en gebruiken zoals de johannieters die zonder tegenstand van de heer van de heerlijkheid hanteerden en die in dit stuk niet nader zijn beschreven voortaan onweersproken van kracht zouden blijven. In feite werden dus met dit stuk enkele problemen opgeruimd en voor het overige de bestaande rechten en gebruiken bevestigd. Dat de scheidsrechters dit zo uitvoerig gemotiveerd deden, is voor ons plezierig omdat we zo een goede indruk krijgen van de bestaande verhouding tussen de rechtsheerlijkheid (i.c. Willem van Oosterhout) en de johannieters. Dat het hierbij ook voor de johannieters vooral ging om economische belangen, zien we enkele jaren later nog eens extra duidelijk. In 1373 kort na het aantreden van een nieuwe commandeur van Chantraine, werd opnieuw een overzicht opgesteld van de goederen en inkomsten van de commanderij Ter Brake in en om het Land van Breda. Daarin vinden we behalve twee windmolens (waarvan er dus één in Oosterhout stond) ook het rundveebedrijf terug dat de johannieters hier al in 1312 bezaten.[151] Het ging om een groot bedrijf dat naast zuivelproducten ook vlees zal hebben geleverd.

Ondanks hun uitvoerigheid en de opmerking dat de niet nader omschreven 'kleine rechten' en gebruiken bij het oude zouden blijven, lieten de scheidsrechters in 1373 blijkbaar toch ruimte voor nieuwe onenigheid. Willem van Oosterhout had de tienden van het Nonnenbroek in vrij eigendom (terug)gegeven aan de johannieters.[152] Na een jaar wenste Willem deze tiende van de johannieters in pacht te nemen, voor het leven of in elk geval voor een langere tijd. Dat kon volgens de johannieters niet. Omdat hij een leek ('een wereldlijk man') was kon er geen contract worden gesloten voor langer dan drie jaar, dat dan wel steeds met drie jaar kon worden verlengd. Blijkbaar leverde deze overeenkomst later toch weer problemen op – mogelijk wilden de johannieters het contract niet verlengen – en Willem van Oosterhout liet een aantal getuigen opdraven die tegenover een notaris en naar *onse beste kennisse op dese tijt, nae onsen vijf sinnen* verklaarden hoe zij zich de gemaakte afspraken herinnerden.[153] Het stuk bewijst daarmee dat ook in de tweede helft van de veertiende eeuw nog lang niet elke overeenkomst schriftelijk werd vastgelegd en laat zien hoe in juridische en economische zaken het menselijk geheugen een centrale rol speelde. Anderzijds blijkt ook dat het in tijden van nood inmiddels essentieel was geworden om 'iets' op papier te hebben.

Aardig is dat de getuigen er in hun verklaring niet alleen aan herinneren dat deze afspraken werden gemaakt in dezelfde periode toen 'allerhande geschillen die er waren geweest tussen de heer van Chantraine en de heer van Oosterhout' in een

'brief' werden geregeld (dus in het zojuist besproken stuk van 15 mei 1373), maar zij ook illustreren hoe joviaal de commandeur van de johannieters zich toen had opgesteld. 'Heer van Oosterhout,' had die toen gezegd, 'laat het u behagen, er zal tussen ons geen geschil zijn om honderd of tweehonderd gulden, mits u zich gedraagt als vriend van ons godshuis (onze orde) en u onze mensen en goederen die zich binnen uw heerlijkheid bevinden, wilt beschermen. Dan zullen wij het altijd wel eens zijn. En steek uw hand in onze beurs en schep eruit zoveel u wilt, opdat niet de indruk zou bestaan dat er ooit een geschil is geweest tussen de heer van Chantraine en de heer van Oosterhout. Het om de drie jaar verlengen van (de pacht) van deze tienden zal geen probleem zijn.'[154] Overigens zal het niet het geheugen van de commandeur zijn geweest dat hier faalde (of juist wel, hij was namelijk overleden), maar kwam er een nieuwe commandeur aan het hoofd van de johannieters van Chantraine en Willem van Oosterhout zal niet hebben vertrouwd op een goede overdracht van deze mondelinge overeenkomst binnen de organisatie van de johannieters.[155]

In november 1378 overleed Jan II van Polanen, waarna diens bezittingen overgingen op zijn zoon Jan III van Polanen. Zo kreeg dus ook Willem van Oosterhout een nieuwe leenheer voor zijn aandeel in de heerlijkheid Oosterhout.

Nageslacht

Eind 1398 werd Willem van Oosterhout weduwnaar. Hoewel we niet weten wanneer hij werd geboren, zal hij toen toch op zijn minst in de zestig zijn geweest. Enkele jaren eerder, op 5 april 1395, hadden hij en zijn echtgenote Heilwich van Wassenaar samen een testament opgesteld.[156] Hierin verklaarden zij onder meer te hebben beloofd een altaar te stichten ter ere van Maria, alle apostelen en de heilige Drie Koningen in het nieuwe koor van de kerk te Oosterhout. Dit voor de ziel van de heer Hector Compaen, een achterkleinzoon van de Wouter Volkard die in 1288 was beleend met een deel van Dongen, en 'voor de zielen van onze ouders en vrienden'. Aan dit altaar moesten wekelijks tenminste drie missen worden gelezen door een priester die verplicht was daadwerkelijk in de parochie Oosterhout woonachtig te zijn.[157] Een klein jaar na het opstellen van dit testament (op 13 januari en op 19 maart 1396) legden de beide echtelieden nog enkele aanvullingen vast.

Interessant is nog de mededeling in het testament dat bij de stichting van dit altaar ook hoorde 'een (gebeden)boek, een kelk en de ornamenten die daarbij horen'. Heilwich zal eind 1398 (of in de eerste dagen van 1399) zijn overleden, want op 8 januari 1399 vroeg Willem van Oosterhout kerkelijke toestemming om het altaar voor de Heilige Drie Koningen daadwerkelijk op te richten. Hij begiftigde het met een erfcijns uit het Nonnenbroek en legde vast dat hij de eerste drie keren de bedienende priester mocht benoemen. Daarna zouden hij of zijn erfgenamen en de commandeur van de johannieters deze beneficiant steeds om beurten aanwijzen.[158] Vier dagen later, op 12 januari 1399, schonk Willem een roggepacht voor het zielenheil van zijn vrouw aan de kartuizers bij Geertruidenberg.[159]

In het testament van 1395 lieten Willem en Heilwich ook inkomsten na voor het door hen gestichte gasthuis in Den Hout en gaven zij te kennen dat zij wensten te worden begraven bij de kartuizers. Geld voor een grafzerk was al gereserveerd en

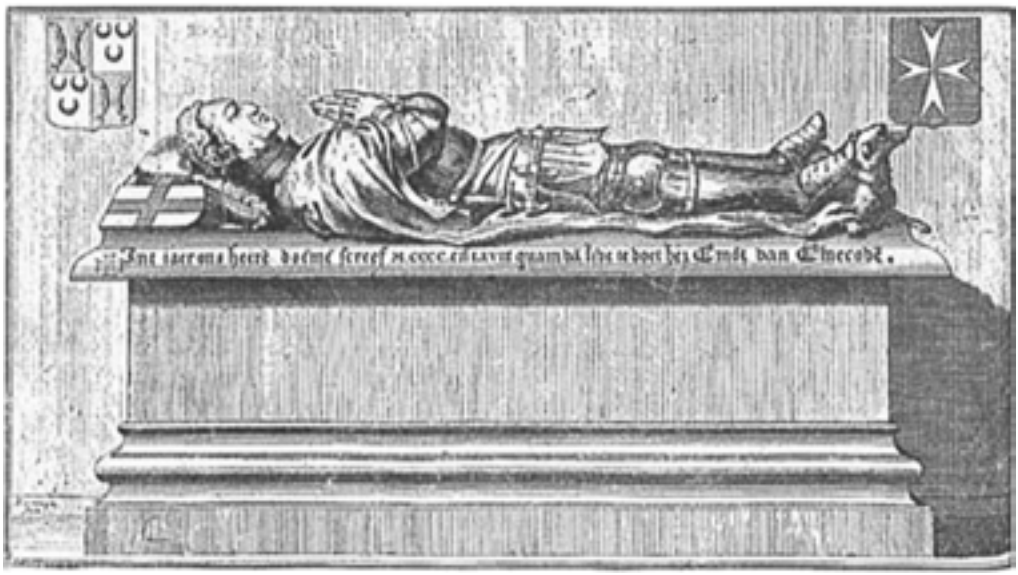

5. Grafmonument van Emond van Emmichoven, kleinzoon van Willem van Oosterhout en commandeur van de johannieters (Bron: *Oosterhout. Niet van gisteren)*

bij de kartuizers in bewaring gegeven. Dat Willem van Oosterhout en zijn vrouw zich niet in de kerk van Oosterhout lieten begraven, zal (zoals ook hierboven al betoogd) komen omdat zij over deze kerk – die immers van de johannieters was – geen zeggenschap hadden en deze niet als de hunne konden beschouwen. Het kartuizerklooster was een stichting van Willem van Duvenvoorde en daardoor wel sterk met de familie verbonden.

Willem had weliswaar een aantal buitenechtelijke kinderen, maar zijn huwelijk met Heilwich van Wassenaar lijkt kinderloos gebleven.[160] Mogelijk was zijn dochter Liesbeth daarop een uitzondering, want het is niet helemaal helder of zij een buitenechtelijke dochter was of niet.[161] Deze Liesbeth Willemsdochter van Oosterhout trouwde met Jan Roelofsz. van Emmichoven en lijkt daarmee aan de basis te staan van de diverse Emmichovens die vanaf die tijd in Oosterhout op de voorgrond treden.[162] Deze Jan Roelofsz. van Emmichoven was sinds 1380 leenman van Jan III van Polanen en vanaf 1400 leenheer van Emmikhoven, een kleine heerlijkheid bij Almkerk in het Land van Altena die een leen was van de heer van Horne. Eén van hun zoons, Emond (of Edmond) van Emmichoven werd meester, en later commandeur, van de johannieters van Chantraine, een functie die hij vervulde van 1420/1423 tot aan zijn dood in 1468.[163] Mede uit hoofde van die functie behoorde hij ook tot de raad van de hertog van Brabant, waarin hij een belangrijke rol vervulde. Hij was betrokken bij de bouw van de Sint-Janskerk in Leuven waar hij na zijn dood in een monumentale graftombe werd bijgezet. Voor Oosterhout sloot hij op 16 mei 1448 een overeenkomst met Jan IV van Nassau, heer van Breda, betreffende

aan hem onderhorige mensen (dienstlieden) die zich vanuit Dongen of Alphen vestigden in Oosterhout.[164]

Liesbeth en Jan Emmichoven waren begin vijftiende eeuw de eerste bekende eigenaars van het latere slotje Borsselen.[165] Een andere, zeker buitenechtelijke dochter van Willem van Oosterhout was Beatrix, wellicht dezelfde als de Beatrijs van Oosterhout die in 1410 en 1414 meesteres was van het Bredase begijnhof.[166] Een bastaardzoon Jacob ('mijns heren zoon van Oosterhout') trad begin vijftiende eeuw enkele malen op als een soort zaakwaarnemer en later ook als voogd voor het Hollandse Huis, het kartuizerklooster bij Geertruidenberg.[167] Deze zoon Jacob zullen we hierna nog opnieuw tegenkomen. Een andere (wettige?) dochter die we zo meteen nog opnieuw zien, was *Trudeke* (Gertrudis) die trouwde met Peter van IJpelaar. Of zij dezelfde is als de 'Trudeke Sophieën Michielsdochter' die in het testament wordt genoemd, lijkt mij niet zeker.

In 1394 was ook Jan III van Polanen overleden, waarna zijn bezit was overgegaan op zijn enige en bovendien minderjarige dochter Johanna van Polanen (1392-1445). Op 1 augustus 1403 trouwde de toen elfjarige Johanna van Polanen met Engelbecht I van Nassau waardoor uiteindelijk, na haar dood in 1445, een groot deel van het erfgoed van Willem van Duvenvoorde aan de Nassaus zou toevallen.

Het is in deze combinatie van omstandigheden – zijn leeftijd, het feit dat hij weduwnaar was zonder een wettige zoon, en de precaire toestand waarin het erfgoed van de Polanens verkeerde – niet vreemd dat Willem van Oosterhout op 23 februari 1401 in een oorkonde vastlegde dat hij op het Huis Strijen niemand zou huisvesten die aan de jonge Johanna van Polanen enigerlei schade zou kunnen toebrengen en dat hij bovendien zou regelen dat meteen na zijn overlijden het kasteel aan haar werd overgedragen.[168]

Ruim een maand later, op 26 maart, voegde hij een codicil toe aan het testament dat hij eerder samen met zijn vrouw had opgesteld.[169] Hierin bedeelde hij zijn (half)broers Dirk en Filips (kanunnik te Breda) en zijn zoon Jacob en bevestigde hij nogmaals het testament uit 1395. Eén uitzondering maakte hij daarbij: anderhalve bunder moer die in 1395 waren bestemd voor Peter van IJpelaar en 'Trudeke mijn dochter' liet hij nu – samen met twee 'van mijn kooien' na aan zijn zoon Jacob.[170] De reden voor deze wijziging ontgaat ons (een reden kan zijn dat Gertudis inmiddels was overleden). Verder bestemde hij nog eens vier sester rogge voor het gasthuis in Den Hout, om daar uit te delen aan de armen, en ook nog drie extra bedden met toebehoren voor dit gasthuis.

Een nieuwe echtgenote

Aanleiding voor dit codicil vormde het feit dat Willem van Oosterhout op zijn oude dag nog een tweede huwelijk aanging met Catharina van Gistel die hij hierbij tevens benoemde als een van zijn executeurs-testamentair. Hij omschrijft haar als 'vrouwe van Oosterhout en bruid en wettige echtgenote van de opsteller van dit testament'. Vreemd genoeg wordt haar in deze aanvulling op het testament verder niets toebedeeld, maar daarin lijkt toch te zijn voorzien. Op 11 september 1403 oorkonden namelijk Filips van Wassenaar, burggraaf van Leiden, en zijn broer Dirk van

6. De ruïne van het kasteel Strijen (2008)

Wassenaar dat zij afzien van hun aanspraken op de erfenis van hun tante Heilwich van Wassenaar.[171] Zij verklaren dat deze goederen 'eertijds bij arbitrage en tegen betaling' werden toegewezen aan Catharina van Gistel. De erfgenamen van Heilwich waren dus afgekocht en haar erfdeel was door Willem van Oosterhout toebedeeld aan zijn tweede echtgenote.[172]

Het codicil bij het testament werd opgesteld 'in het kasteel te Oosterhout in de kamer waarin de testator pleegt te slapen'. Als getuigen waren aanwezig 'Jan van Gistel, ridder, heer van Broek, broeder Dirk van Waalwijn, procurator van de kartuizers bij Geertruidenberg, en broeder Filips van Oosterhout, prior van de predik-

heren in 's-Hertogenbosch en vele anderen'. Het gaat hierbij om een select gezelschap. Om met de laatste te beginnen, deze predikheer (dominicaan) was hoogstwaarschijnlijk geen bloedverwant, maar een clericus die in Oosterhout was geboren.[173] Dirk van Waalwijn zal in zijn functie van administrateur van het klooster mede aanwezig zijn geweest als begunstigde in het testament. Later, van 1410 tot in 1415 was hij prior van de kartuizers bij Geertruidenberg.[174] Jan van Gistel is het interessantst. Hij zal een naaste verwant zijn geweest van de nieuwe bruid van Willem van Oosterhout, mogelijk haar vader of broer, maar hij kan bijvoorbeeld ook een oom zijn geweest die optrad als voogd (we weten immers niet hoe oud Catharina van Gistel was).[175] De van Gistels behoorden tot de hoge adel in Vlaanderen en Henegouwen en bezaten ondermeer een grote woning in Brugge.

Willem van Oosterhout lijkt met dit huwelijk terug te grijpen op het grotere adellijke netwerk van zijn vader Willem van Duvenvoorde. Jan van Gistel – of in het Frans: Jean de Ghistelles, seigneur de Broeucq (Broek), de Moere et de Cauwenburch (hij overleed in 1436) – was getrouwd met Margaretha Villain, een dochter van Jan Villain en Margaretha van Gavere, genoemd van Liedekerke, en dus verwant aan de oude heren van Breda.[176] Helaas wordt uit de beschikbare gegevens de identiteit van Willems tweede vrouw niet op een eenduidig wijze helder, maar met dergelijke verwanten is niet onmogelijk dat Willem nog steeds hoopte op een mannelijke erfgenaam die aanspraak zou kunnen maken op de nalatenschap van zijn vader.[177] Gezien het feit dat met de jonge Johanna van Polanen van de dynastie van de Polanens het einde in zicht leek, was dit een wel erg hooggestemd, maar niet volstrekt onmogelijk ideaal. Dat het niet werd verwezenlijkt, hoeft echter geen verbazing te wekken.

Willem van Oosterhout overleed in 1402 of, waarschijnlijker, in de eerste helft van 1403. Op 30 juni van dat laatste jaar oorkonde Hendrik van de Lek dat hij het Huis Strijen en de daaraan verbonden goederen en rechten in bezit had genomen.[178] Hendrik van de Lek, heer van Heeswijk, trad daarbij op als voogd voor de minderjarige Johanna van Polanen en verklaarde dan ook keurig dat hij op dit alles geen recht had en dat hij er slechts vruchtgebruiker van was, maar ondertussen claimde hij dit vruchtgebruik wel voor het leven. Wellicht zag hij dit als een vergoeding voor zijn voogdijschap. In praktische zin werd hij hiermee dus heer van Oosterhout.

Hendrik van de Lek was een halfbroer van Jan III van Polanen (een zoon van Jans tweede vrouw Machteld van Rotselaar).[179] Hij overleed in 1427 of in de eerste helft van 1428.[180] Of het hierbij uitsluitend om het Huis en het Land van Strijen ging, of ook om de heerlijkheid Oosterhout zoals Willem van Oosterhout die had bezeten, wordt uit de verklaring van 1403 niet expliciet duidelijk, maar is wel waarschijnlijk. In 1354 was immers vastgelegd dat wanneer Willem van Oosterhout zonder wettige erfgenaam zou overlijden zowel zijn deel van de heerlijkheid als het Goed van Strijen zou toevallen aan Jan II van Polanen of diens erven.[181] We mogen dus aannemen dat Hendrik van de Lek van 1403 tot in 1427 (of 1428) het vruchtgebruik van zowel de Bredase delen van de heerlijkheid Oosterhout als van het Goed van Strijen genoot en dat dit alles na zijn dood toeviel aan Johanna van Polanen. Een bevestiging hiervan zien we wanneer Hendrik van de Lek op 3 juni 1409 voor de duur van zes jaar enkele tiendklampen onder Oosterhout pacht van de johannie-

ters.[182] Hij noemt zich daar geen heer van Oosterhout (*Heinric van der Lecke, heere van Heeswijc*) maar treedt in rechte wel als zodanig op.

Besluit

Gedurende de middeleeuwen was – voor zover we kunnen zien – de macht in Oosterhout steeds verdeeld over verschillende partijen waarvan de tempeliers (en vanaf 1312) de johannieters enerzijds en de heren van Breda en hun leenmannen anderzijds de voornaamsten waren. Als derde partij waren er de heren (en vrouwen) van Putten en Strijen die als hoogste instantie gezag hadden over het Huis Strijen en het daarbij horende Goed van Strijen, een uitgebreid en deels behoorlijk verspreid liggend complex van goederen en rechten. De johannieters bleven in dit artikel vrijwel geheel buiten beeld, maar het is dus van belang dat met Oosterhout nooit het 'volledige' Oosterhout wordt bedoeld, maar dat het deel waarover de johannieters zeggenschap uitoefenden hier steeds naast bestond.

Willem van Duvenvoorde slaagde erin het 'Bredase' deel van de rechtsheerlijkheid van Oosterhout naar zich toe te trekken en verenigde dit in praktische zin met het Goed van Strijen. Hij verwierf ook tal van bezittingen in de aangrenzende delen van Holland (Geertruidenberg) en Brabant (Breda) en elders die na zijn dood grotendeels vererfden naar zijn neef Jan II van Polanen. Uit dit bezit creëerde Willem van Duvenvoorde de heerlijkheid Dongen die hij uiteindelijk overdroeg aan zijn dochter Beatrijs en haar echtgenoot Roelof van Dalem die samen de grondleggers zouden worden van een dynastie van heren van Dongen. Oosterhout kwam na de nodige complicaties als heerlijkheid in handen van Willems jongste zoon Willem van Oosterhout. Ook hij hield het in feite als een leen van Breda en al bij zijn aantreden werd vastgelegd dat het na zijn dood ook daadwerkelijk aan de heer van Breda zou toevallen, samen met het Goed van Strijen (waarmee aan de rol van de heren van Putten en Strijen een einde kwam).

Kort voor zijn overlijden lijkt Willem van Oosterhout nog een poging te hebben ondernomen om aan deze bindende afspraken te ontsnappen. Een wettige zoon die de aanspraken van de Polanens en Nassaus zou kunnen weerstaan, heeft hij echter niet meer op de wereld gezet. Wel kreeg Oosterhout 'uitstel'. Doordat Hendrik van de Lek nog zeker een kwart eeuw als vruchtgebruiker optrad als heer van Oosterhout duurde het nog tot 1427 of 1428 voordat het Bredase deel van de rechtsheerlijkheid van Oosterhout volledig werd ingelijfd bij de Nassause domeinen. Dat zowel Willem van Duvenvoorde als Willem van Oosterhout overleed zonder wettige zonen te hebben geproduceerd kan – voor wie gevoelig is voor dergelijke sentimenten – worden beschouwd als de dramatiek van het laatmiddeleeuwse Oosterhout. Van de vele bastaarden van beide Willemen bleven er verschillende in Oosterhout wonen. Sommigen van hen maakten carrière in bestuurlijke functies of als grootgrondbezitter (en waren soms ook betrokken bij de opkomst van de slotjes), anderen gingen op in de massa. Als belangrijkste nazaat moeten we zeker de genoemde Emond van Emmichoven zien, die het bracht tot commandeur van de johannieters.

De periode onder Willem van Duvenvoorde kenmerkt zich door de verzamel-

woede van deze magnaat, en door zijn even verwoede als moeizame pogingen om zijn bezit voor de toekomst veilig te stellen. De periode onder Willem van Oosterhout is een stuk minder rijk aan bronnen, wat niet alleen lijkt te weerspiegelen dat de zoon minder belangrijk was dan de vader, maar ook dat het in en om Oosterhout relatief rustig was. Wat vader van Duvenvoorde bijeen bracht, lijkt onder zoon Willem vooral geconsolideerd en genoten.

Als lagere edelman die er door een scherp politiek en financieel inzicht in slaagde om rijk en invloedrijk te worden en zich ontpopte tot financier is Willem van Duvenvoorde niet uniek, al springt hij er door de enorme rijkdom die hij vergaarde wel uit. Andere voorbeelden van dergelijke succesvolle ondernemers (als dat geen anachronisme is) zijn Wouter Volkard (Volkaert), die we hierboven zagen in verband met Dongen en Frank van Borselen (ca 1395-1471), die bovendien tot de hoge adel van zijn tijd behoorde.[183] Een man wiens carrière nogal wat overeenkomsten vertoont – zij het op bescheidener schaal – is Paulus I van Haastrecht (ca 1340-1400) die trouwde met Elsebeen van Dalem, op haar beurt een dochter van Roelof van Dalem en Beatrijs en dus een kleindochter van Willem van Duvenvoorde.[184] Paulus was de wettige zoon van een bastaard uit het geslacht van Arkel, werd heer van Haastrecht en maakte ambtelijk en bestuurlijk carrière in zowel Holland als Brabant. Hij verwierf de heerlijkheid Loon op Zand (in Brabant, aan de grens met Holland) en bouwde daar het kasteel dat hij tot zijn hoofdzetel maakte, waarna hij zelfs de heerlijkheid Haastrecht opgaf. Net als Duvenvoorde werd Paulus van Haastrecht erg rijk; hij belegde zijn geld in grondbezit en hij investeerde in ontginningen. Op het hoogtepunt van zijn carrière was hij heer van Loon op Zand en pandheer van Drunen, Udenhout, Tilburg en Goirle (dus de hele westelijke rands van de Meierij van 's-Hertogenbosch). Ook in Holland had hij meerdere bezittingen. Het grote verschil met Willem van Duvenvoorde is dat Paulus I van Haastrecht wettig nageslacht had en de stamvader werd van een dynastie.

De in de titel genoemde 'eeuw van de twee Willemen' is natuurlijk een wat rekbaar begrip. Als we rekenen van de geboorte van Willem van Duvenvoorde tot aan de dood van zijn zoon Willem van Oosterhout omspant deze periode inderdaad de gehele veertiende eeuw. Wanneer we liever beginnen met de entree van Willem van Duvenvoorde in het Oosterhoutse – in 1321 nam hij het Huis Strijen in pacht – dan is nog steeds tot aan het overlijden van Hendrik van de Lek sprake van een ruime eeuw Oosterhoutse 'onafhankelijkheid'.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Abicht, Ludo, *Geschiedenis van de joden van de Lage Landen* (Amsterdam, Antwerpen 2006).

Allard, R., 'Eenige nakomelingen van Willem van Duivenvoorde', *Taxandria* 49 (1942) 169-184.

Asseldonk, Martien van, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).

Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen.* Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jaarg. 53, nr 136 (Brussel 1991).

Avonds, P., & H.M. Brokken, Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict', *Varia Historica Brabantica* 4 (1975) 1-95.

Berlière, Ursmer, 'Une consultation sur le droit d'étole. 4 avril 1355', *Leodium* 9 (1910) 6-8.

Juvyns, Marie-Jeanne, 'Le couvent des Riches-Claires à Bruxelles (1343-1585)', *Franciscana* 19 (1964) 120-136; 20 (1965) 66-94, 141-163; 21 (1966) 75-106, 131-177.

Blok, P.J., *Verslag aangaande een onderzoek in Duitschland en Oostenrijk naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage 1889).

Broeders, J.H.M., 'Uit de geschiedenis van de Sint Jansbasiliek te Oosterhout', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 31 (1978) 19-86.

Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).

Brokken, H.M., 'Willem (Snikkerieme) van Duvenvoirde (ca. 1290-1353)' in: H.M. Brokken (red.), *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (z.p., z.j.) 246-250.

Brundage, J.A., *Law, Sex and Society in Christian Medieval Europe* (Chicago, Londen 1987).

Buiks, J.P.M., 'Grensgeschillen tussen Holland en Brabant in de Oosterhoutse Polder anno 1326', *Mededelingenblad van de Heemkundekring Oosterhout* 3 (1979) 65-88.

Butkens, C., *Trophées tant sacrés que prophanes du duché de Brabant* (Den Haag 1724).

Camps, H.P.H., *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland. Een diplomatische, tekstkritische en historische studie* (Hilversum 1989).

Cerutti, F.F.X., 'De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw' in: D.Th. Enklaar e.a. (red.), *Geschiedenis van Breda. De middeleeuwen* (Tilburg 1952) 56-122.

Cerutti, F.F.X., *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda.* 3 dln (Utrecht 1956, Bussum 1972, Zutphen 1990).

Cuvelier, Joseph, *Les origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau. Contribution à l'histoire du capitalisme au Moyen-Age.* Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires. Collection in 8º. Deuxiéme Série, Tome 16, fasicule II (Brussel 1921).

Dek, A.W.E. (naar aantekeningen van J.P. de Man), 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Van Arkel. Hoofdstuk III. Het geslacht van Dalem-Van Dongen', *De Nederlandsche Leeuw* 83 (1966) 376-402.

Dek, A.W.E., 'De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen, stammende uit de heren van Bosinchem, alsmede de uit de Van Culemborg's spruitende heren van Boxmeer', *De Nederlandsche Leeuw* 92 (1975) 125-126.

Dek, A.W.E., 'Het nageslacht van Philips van Duivenvoorde, eerste heer van Polanen', *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 97-134.

Dillo, M., & G.A.M. Van Synghel (eds), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).

Drossaers, S.W.A., *Het archief van den Nassauschen Domeinraad.* Eerste deel ('s-Gravenhage 1948).

Gachet, Em., 'Essai sur le bailliage d'Avalterre et sur les commanderies de l'Ordre de St-Jean de Jerusalem en Belgique', *Compte-rendu des séances de la Commission royale d'histoire, ou, Recueil de ses bulletins* (Brussel 1849) 3-95.

Gheyn, J. van den, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique* I (Brussel 1901).

Gils, Ans van, *De Lambertuskerk en het dorp Raamsdonk. Duizend jaar geschiedenis* (Raamsdonksveer 2004).

Goor, Thomas van, *Beschryving der stadt en lande van Breda* ('s-Gravenhage 1744).

Gorisse, Cock, (red.), *Oosterhout. Niet van gisteren* (Oosterhout 2009).

Hendriks, J., 'Heusden, van Teisterbant tot Holland', *Brabants Heem* 37 (1985) 14-23.

Hottat, Ann, Heerlijkheid en leen in de meierij van Kapelle-op-den-Bos (13de-16de eeuw) (Leuven 1983).

Janse, Antheun, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de Late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).

Jansen, H.P.H., *Hoekse en Kabeljouwse twisten.* Fibulareeks 17 (Bussum 1966).

Juten, G.C.A., *Kerkelijk Oosterhout* (Bergen op Zoom 1910).
Juten, G.C.A., 'Willem van Duivenvoorde en zijne nakomelingen', *Taxandria* 49 (1942) 211-224.
Juten, W.J.F., 'Heeswijk en Dinther', *Taxandria* 5 (1898) 96-107.
Kappelhof, A.C.M., 'Meisseniers en Sint Petersmannen; hun verhouding tot de heer van Breda', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 30 (1977) 83-115.
Kappelhof, Ton, 'In natte en in droge. De Nassause domeinen in westelijk Noord-Brabant tot 1566', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 58 (2005) 1-43.
Koenen, H.J., 'Willem Snikkerieme en zijne magen, of de opkomst der Polanen's', *De Wapenheraut* 8 (1904) 49-64, 153-168, 305-326.
Koopmanschap, Hans, e.a., 'De heerlijkheid Dongen' in: Hans Koopmanschap (red.), *In Dongen stond een huis. De heerlijkheid Dongen in de middeleeuwen* (Tilburg 2005) 37-56.
Kwakkel, Erik, *Die dietsche boeke die ons toebehoeren: de kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)* (Leuven 2002).
Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied, 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
Marez, Guillaume des, 'Un document relatif à Jacques Van Artevelde', *Compte rendu des séances de la Commission royale d'histoire*, Cinquième série, 8 (Brussel 1898) 305-310.
Merkelbach van Enkhuizen, L., 'Stichting der Heerlijkheid Dongen', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 1 (1948) 132-151.
Merkelbach van Enkhuizen, L., 'Heerlijkheid, Heeren en Heerlijk Huis van Dongen', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 2 (1949) 88-127.
Mieris, Frans van, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*. 4 dln (Leiden 1753-1756) II, 318. (Dit charterboek is sinds 2006 ook beschikbaar op cd-rom; zie www.boekopcd.nl)
Moorman, J., *Medieval Franciscan Houses* (New York 1983).
Mosselveld, J.H. van, 'De slotjes te Oosterhout', *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 55 (2002) 212-226.
Roggen, H., *De clarissenorde in de Nederlanden* (Sint-Truiden 1995).
Ruyter, J.L. de, *Mijn naam is Van Dongen. De heren van Dongen en hun nageslacht*. Monografie 1 (Dongen 1983).
St. Genois, B. de (ed.), *Dagboek van Jan de Pottre, 1549-1602* (Gent 1861).
Sanders, J.G.M., *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg, 1336-1595*. Hollandse Studiën 25 (Hilversum 1990).
Sasse van Ysselt, A. van, 'De oorsprong van het staatsdomein in de Baronie van Breda', *Taxandria* 28 (1921) 289-297.
Seggelen, Andreas J.M. van, *Het Liedboek van Liisbet Ghoeyuaers* (Zwolle 1966).
Stein, Robert, 'De affaire Van Borselen en de consolidatie van de Bourgondische macht in de Nederlanden (1425-1435)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (2009) 3-29.
Toorians, Lauran, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473' in: Cock Gorisse (hoofdred.), *Tilburg. Stad met een levend verleden* (Tilburg 2001) 61-82.
Toorians, Lauran, 'Hoe Paulus van Haastrecht in Loon op Zand kwam: de koop van Loon en wat vooraf ging', *Jaarboek Straet & Vaert 2001* (Heemkundekring Loon op 't Sandt) 32-45.
Toorians, Lauran, 'Pest in Bergen op Zoom. Oog in oog met de oudste dode Brabander', *Brabant Cultureel* 50/6 (juni 2001) 27-28.
Toorians, Lauran, 'Paulus van Haastrecht en Goirle', *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 21/1 (mei 2003) 12-20.
Toorians, Lauran, 'Een schepenstuk uit 1497: twee misbegrepen erfeniskwesties en het Gulden Vlies in Loon op Zand', *Jaarboek Straet & Vaert 2003* (Heemkundekring Loon op 't Sandt) 22-47.
Toorians, Lauran, *Zandloper. Landschap en geschiedenis van Nationaal Park De Loonse en Drunense Duinen en omgeving* (Tilburg 2008) 167-169.
Uyttebrouck, André, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (Brussel 1975).
Warnar, G., 'De chronologie van Ruusbroecs werken', *Ons Geestelijk Erf* 68 (1994) 185-199.
Willaert, Frank, 'Minneliederen en hofdansen in de veertiende eeuw. "Wel an, wel an, met hertzen gay!"', *Literatuur* 9 (1992) 8-14.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen

MRB = Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda*.
NDR = Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad*.
ONB = Dillo & Van Synghel (eds), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*.

1 Op enkele punten wijkt de hier gegeven informatie (of interpretatie) af van die welke is te vinden in *Oosterhout. Niet van gisteren*. In zulke gevallen geldt dit artikel als de latere en (hopelijk) betere versie. Aangezien dit boek mij bij het voltooien van dit artikel nog niet in zijn definitieve vorm ter beschikking stond, zijn geen paginaverwijzingen gegeven. Mijn hoofdstuk voor dit boek en het hier volgende artikel hadden niet geschreven kunnen worden zonder de steun, vruchtbare discussies en kritische aantekeningen op eerdere versies van velen. Graag dank ik op deze plaats Niko Dijk, Cock Gorisse, Ton Kappelhof, Hans Koopmanschap, Karel Leenders en Marja van Trier.

2 Over Willem van Duvenvoorde is vrij veel geschreven. Tenzij anders vermeld zijn de biografische gegevens in de volgende alinea's geput uit Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Hoofdstuk IV: 'De Duvenvoordse clan', en *passim*; Brokken, 'Willem (Snikkerieme) van Duvenvoirde'; en ook Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, 17-18, 22-23, 31-34, 38, 107-108 en *passim*. Een oudere, maar nog steeds onmisbare studie is die van Cuvelier, *Les origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau*. Het artikel van Van Sasse van Ysselt, 'De oorsprong van het staatsdomein', is nauwelijks meer dan een samenvatting van Cuvelier. In veel opzichten verouderd is Koenen, 'Willem Snikkerieme en zijne magen'. Voor de bredere context is ook Janse, *Ridderschap in Holland*, van belang.

3 Zie ook Dek, 'Het nageslacht van Philips van Duivenvoorde'. Gezien de vele bastaarden en het vaak voorkomen van personen met dezelfde naam is deze genealogie (en elke andere) met de nodige omzichtigheid te gebruiken.

4 Details in Brokken, *Het ontstaan*, 423-424 noot 351.

5 NDR inv.nr 94 (reg. 389 en 390). De betreffende passage is geciteerd in Juten, 'Willem van Duivenvoorde', 219, waar Jan ten onrechte wordt gehouden voor een bastaard van Willem van Duvenvoorde.

6 MRB nr 204 (18 juli 1353).

7 De naam Elisabeth komt wel met enige regelmaat voor in de genealogie van de heren van Dongen (en ook onder de andere nazaten van Willem van Duvenvoorde elders). Zie bijvoorbeeld De Ruyter, *Mijn naam is Van Dongen*; en Dek/de Man, 'Bijdrage tot de genealogie'.

8 Deze suggestie in Brokken, 'Willem (Snikkerieme)', 246. Over het conflict met Heusden Avonds & Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland', 17-22.

9 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 318.

10 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 401-402.

11 Aangenomen dat het 'ons' in de oorkonde ditmaal geen *pluralis majestatis* is. Dit is ook de interpretatie van Brokken, *Het ontstaan*, 233; en idem 'Willem (Snikkerieme)', 247. Er heerst consensus over dat Willem van Duvenvoorde voor het leven was beleend met Vianen. In 1335 en 1336 verleenden hij en Heilwig de plaats privileges (marktrechten) en Vianen werd door Willem ommuurd.

12 Eén van hen is 'Vrouwe Elisabeth, vrouwe van Vianen, zijn [Zweders] echtgenote'. Elisabeth van Vianen was ook de naam van de echtgenote van Filips van Duvenvoorde, Willems vader. Zij was een dochter van Zweder I van Vianen en daarmee een zuster van Zweder II en een tante van de Heilwich van Vianen waarmee Willem van Duvenvoorde trouwde (zie Dek, 'De adellijke geslachten', 125-126). De vraag doemt dan op of Willems huwelijk naar de maatstaven van de middeleeuwen – toen ook schoonfamilie en peetouders als verwanten golden – incestueus kan zijn geweest. Er was weliswaar geen bloedverwantschap, maar wel aanverwantschap. Zie voor deze problematiek in het algemeen Brundage, *Law, Sex and Society*, 36 en 355-357. (In de praktijk zal – zeker voor wie niet tot de hoogste adel behoorde – het gangbare Germaanse (gewoonte)recht evenwel minder streng zijn geweest dan het kerkelijk recht.)

13 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 426.

14 Hierover vooral Cuvelier, *Les origines*, *passim*. Voor een iets andere interpretatie van de feiten zie Kappelhof, 'In natte en in droge'34. De daar geplaatste opmerking dat Willems moeder 'mogelijk een

burgervrouw of een boerendochter' is, berust op giswerk; we weten niets over de sociale achtergrond van deze vrouw.

15 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 406 (30 november 1326): aanstelling als wijnroeyer. Zie ook ibidem, 504 (2 november 1330).

16 NDR inv.nr 146 (reg. 450). Voor de complexe juridische en bestuurlijke structuur van het middeleeuwse Oosterhout, zie mijn hoofdstuk in *Oosterhout. Niet van gisteren*.

17 In zijn testament beval hertog Hendrik III in 1261 alle joden en Cahorsijnen (woekeraars uit de Cahors in het zuidwesten van Frankrijk) uit Brabant te verjagen, maar zijn weduwe Aleidis voerde deze opdracht niet uit en vroeg advies aan de beroemde theoloog Thomas van Aquino. Tenminste een deel van de aanwezige joden bleef in Brussel. Pas in 1370 vonden in Brussel en Leuven pogroms plaats en werden de joden uit Brabant verdreven. Zie hierover Abicht, *Geschiedenis van de joden*, 26 en 30-32.

18 Voor de datum zie Berlière, 'Une consultation', 8 noot 1. Rekening houdend met Paasstijl moeten we misschien 1344 lezen. Op 19 april 1346 volgde een pauselijke bevestiging.

19 Berlière, 'Une consultation', 8: *propter discordias et guerras in comitatu Hollandie*. De bedoelde woning was mogelijk het kasteel van Boutershem.

20 Details over Willems dood en begrafenis in Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 213, met verwijzing naar Berlière, 'Une consultation'.

21 Gedetailleerd over de geschiedenis van dit klooster is Juvyns, 'Le couvent des Riches-Claires à Bruxelles'. Een substantieel deel van het archief van dit klooster bleef bewaard; zie Juvyns (1966) 175-177, voor een overzicht. Strikt genomen stichtte Willem van Duvenvoorde een Clarissenklooster *tout court*, en werd dit klooster pas later een convent van Rijke Klaren.

22 Juvyns 'Le couvent' (1964) 130-131. Zie ook Ibidem (1966) 105.

23 Cuvelier, *Les origines*, 41; Juvyns, 'Le couvent' (1966) 141. Omdat Willem van Duvenvoorde werd begraven in de kloosterkerk, en niet in de parochiekerk, had de parochiepastoor van Sint Goedele recht op een vergoeding voor de misgelopen inkomsten (een vierde deel van de kosten voor een begrafenismis, de zogenaamde *quarta funeralium*). De door Berlière, 'Une consultation', gepubliceerde oorkonde is in feite een bevestiging van deze gang van zaken en van de betaling van deze *quarta funeralium*. De datering van het stuk moet waarschijnlijk worden gelezen als 4 april 1356 (4 april 1355 was Pasen en het is onwaarschijnlijk dat de datering dat niet zou vermelden, in 1356 viel Pasen op 24 april).

24 Hier geciteerd naar Juvyns, 'Le couvent' (1966) 141. De oorspronkelijke bron is Butkens, *Trophées* II, 77; I, 284.

25 Geciteerd naar Cuvelier, *Les origines*, 41. Beide teksten (naar Butkens) ook in Van Mieris, *Groot charterboek* II, 784.

26 Moorman, *Medieval Franciscan Houses*, 562; Roggen, *De clarissenorde*, 82-93. De St. Genois (ed.), *Dagboek van Jan de Pottre, 1549-1602*, 4, geeft 1578 als het jaar waarin het klooster werd afgebroken. Juvyns, 'Le couvent' (1965) 157-163, behandelt deze periode in detail.

27 Kwakkel, *Die dietsche Boeke*, 160, met verwijzing naar Warnar, 'De chronologie van Ruusbroecs werken', 195. Zie ook Juvyns, 'Le couvent' (1965) 92-93; (1966) 142-144.

28 Van Seggelen, *Het Liedboek van Liisbet Ghoeyuaers*, 20-22.

29 Juvyns, 'Le couvent' (1966) 146-145, 160, 163, 170-171.

30 *Collectarium* en *capitularium* zijn min of meer synonieme begrippen. Het gaat om een boek met daarin de liturgische gebeden zoals die worden gebruikt binnen de dagorde in een klooster. Daarnaast kunnen ook andere liturgische teksten zijn opgenomen.

31 Brussel Hs 1870, respectievelijk fol. 9 en fol. 144v. Voor een beschrijving van het handschrift, zie Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits* I, nr. 570; en Juvyns, 'Le couvent' (1966) 134-135.

32 Een processionale is eveneens een liturgisch handboek met daarin de gezangen en gebeden voor kerkelijke omgangen en processies. Voor een beschrijving van dit handschrift, met enkele foto's, zie: http://app.cul.columbia.edu:8080/exist/scriptorium/individual/NNC-RBML-16.xml??querytype=basic&term1=Plimpton+MS+034&field1=sh&stringtype1=all&Submit=Search&howmany=30

33 Er zijn diverse aanwijzingen voor dat missen in dit klooster daadwerkelijk werden gezongen. Dit in afwijking van de normale gang van zaken bij de clarissen, waarbij recitatie de regel was; zie Juvyns, 'Le couvent' (1966) 134.

34 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 486 (wettiging).

35 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 686. Deze overdracht werd nog eens bevestigd op 13 april 1348 (ibidem, 732-733; Van Mieris houdt bij zijn datering geen rekening met de Paasstijl en dateert 25 maart

(Palmzondag) 1347). Willem behield zich wel het (vrucht)gebruik van deze goederen voor, de overdracht zou pas met zijn dood effectief worden.

36 Cuvelier, *Les origines*, 97-105.

37 Over het Karthuizerklooster zie Sanders, *Waterland als woestijn*, 18-27 en *passim*. Voor Raamsdonk: Van Gils, *De Lambertuskerk en het dorp Raamsdonk*, 46-49 en 57-62.

38 Juvyns, 'Le couvent' (1964) 120-121. Juvyns noteert dat de geciteerde traditie ook in 1684 nog bekend was. Voor de relatie met de franciscanen in Brussel, Mechelen en Leuven ook Cuvelier, *Les origines*, 99-100.

39 Deze suggestie in Brokken, 'Willem (Snikkerieme)', 249-250.

40 Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 212, met verwijzing naar het 'Staatsarchief Antw., fonds Kartuizers te Antwerpen n. 33: 71' (1346) en naar Cuvelier, *Les origines*, 36 noot 6, en 105 noot 2 (*licet aliqualiter corpore infirmus*). Het betreffende stuk uit 1347 is NDR inv.nr 1378 (reg. 419).

41 MRB nr 114 (en nr 122). Cerutti twijfelde nog aan de gebruikte jaarstijl en dateerde dit stuk in eerste instantie op 27 januari 1320, maar inmiddels bestaat er consensus over het gebruik van de Paasstijl; cf. C. Dekker & J.C. Kort, Inventaris van het archief van de Heren van Putten en Strijen, 1235-1459, 'Inhoud', op de website van het Nationaal Archief.

42 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 209. Van Mieris geeft als datum 25 februari 1319, maar ook in Holland werd (sinds 1256) de Paasstijl gehanteerd. Deze belening werd (ter bevestiging?) nog eens overgedaan op 16 september 1320; Van Mieris, *Groot charterboek* II, 242. Ambacht is de Hollandse aanduiding voor wat in Brabant een heerlijkheid is.

43 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 318, 322-323. De beide oorkonden wijken licht van elkaar af en zijn afkomstig uit verschillende archieven, de eerste van het hof in Holland, de tweede uit het archief van de Nassause Domeinraad, dus waarschijnlijk in eerste instantie uit het archief van Willem van Duvenvoorde zelf.

44 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 334: '(...) onse steenhuys ende onse woninghe tot Oesterhout, ende men heet 't huys te Striene, ende alle onse goed , datter toebehoort, ist in lande, ist in beemden, ist, in pachte, is 't in cynse, of in moelnen, oft in tiende, is 't in moere, oft in laten, oft in mannen.'

45 Op 15 maart 1330 werd dit nogmaals bevestigd, nu voor alle Hollandse bezittingen van Willem van Duvenvoorde (Van Mieris, *Groot charterboek* II, 480).

46 MRB nr 122.

47 NDR inv.nr 651 (reg. 162).

48 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 428.

49 MRB nr 123; Van Mieris, *Groot charterboek* II, 354. Hier met een minieme wijziging geciteerd naar MRB.

50 Zie MRB p. 143 noot 1; en Cuvelier, *Les origines*, 62, met verwijzing een oorkonde van 27 juni 1325 in de 'Archives de l'État à Vienne' (het staatsarchief te Wenen, nu Österreichisches Staatsarchiv) en naar Blok, *Verslag aangaande een onderzoek*, 37. Cuvelier noemt de verwerving van Oosterhout door Duvenvoorde 'een koop'. In zo'n geval werd niet zozeer het goed zelf gekocht, als wel het (voor)recht om ermee te worden beleend.

51 MRB nr 140.

52 NDR inv.nr 302 (reg. 194).

53 Cuvelier, *Les origines*, 63.

54 NDR inv.nr 299 (reg. 393).

55 MRB nr 148, met 16 april 1332 als datering. Het originele stuk is verloren gegaan en de overgeleverde datering ('Donderdaechs na half April 1332') is problematisch. In 1332 was dit donderdag na 15 april Witte Donderdag, wat bovendien vóór Pasen en dus nog '1331' was. In 1333 viel Pasen op 2 april en was 15 april een donderdag. Er was, kortom, geen 16 april in 1332. (Een mogelijkheid is dat de johannieters (in Leuven) een andere jaarstijl dan de Paasstijl gebruikten, maar hiervan is mij niets bekend.)

56 MRB nr 134. Zie ook Cuvelier, *Les origines*, 62-63.

57 MRB nr 167.

58 Voor een vergelijkbare overeenkomst met de johannieters binnen Oosterhout, zie het hoofdstuk over parochie en kerk in de middeleeuwen in *Oosterhout. Niet van gisteren*.

59 Met dank aan Karel Leenders voor deze informatie. Zie ook de (onuitgegeven) dissertatie van Ann Hottat, Heerlijkheid en leen in de meierij van Kapelle-op-den-Bos (13de-16de eeuw) (Leuven 1983).

60 MRB nr 197.

61 F.F.X. Cerutti, 'De institutionele geschiedenis', 66 noot 2: 'De reden, dat deze beide plaatsen worden genoemd, houdt misschien verband met een arbitrale uitspraak van 1334; de zaak verdient echter nader onderzoek.' Zie ook Kappelhof, 'Meisseniers en Sint Petersmannen', 104-105.
62 MRB nr 155.
63 MRB nr 167.
64 NDR inv.nr 72 en 74 (reg. 309-310). Zie ook MRB nr 168, voetnoten. Deze zoon van hertog Jan III werd geboren in of rond 1327 en overleed in 1341.
65 MRB nr 168.
66 MRB nrs 169-170; NDR inv.nr 74 en 71 (reg. 305-306). Blijkbaar stelde Duvenvoorde hiervoor een eigen rentmeester aan.
67 Een beknopt overzicht van Willems kinderen, met verwijzingen, in Brokken, *Het ontstaan*, 239-240. Zie verder ook Juten, 'Willem van Duvenvoorde', *passim*.
68 Cuvelier, *Les origines*, 38; Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 214.
69 Brokken, *Het ontstaan*, 240 en 594; Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 216-217. Een zoon van Dirk (*Willem her Dircssone van Oesterhout*) was in 1428 als getuige aanwezig bij de belening van Tielman Janszoon van Steenbergen met enkele leengoederen in Groot-Zundert en Maarbergen. Het betrof onderlenen van het Land van Strijen waarbij Engelbrecht I van Nassau optrad als leenheer (MBR nr 394).
70 MRB nr 213.
71 NDR inv.nr 1286 (reg. 681). Zie ook NDR inv.nr 343 (reg. 539: 21 juli 1356; verkoop) en NDR inv.nr 737 (reg. 577: 11 juni 1359; verpanding).
72 Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 217.
73 Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 217, houdt hem voor een bastaard van Jan II, maar dat is niet juist. Deze Jan van Wittem was een kleinzoon van de Jan van Corselaar (of Coslar), heer van Wittem, die een bastaardzoon was van hertog Jan II. Amalberga was zijn tweede echtgenote; zie Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 749.
74 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 697-698. Berthe, ook een dochter van Willem van Duvenvoorde, erfde het kasteel van Boutershem van haar vader. Zij huwde Gerard van der Heiden die dankzij deze erfenis heer van Boutershem werd. Gerard van der Heide was onder hertog Jan II drossaard van Brabant (1346-1350) en maakte daarna deel uit van de raad van hertogin Johanna. Volgens Brokken, *Het ontstaan*, 222 en 229, was Bertha (van den Dorpe) geen natuurlijke dochter van Willem van Duvenvoorde, maar een nicht (een wettige kleindochter van Willems vader) 'die de genegenheid van haar oom wist te winnen, in wiens erfenis zij zou delen'.
75 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 686. Van Mieris dateert een dag later, maar dat is niet juist.
76 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 781-782.
77 Hierover ook Avonds, *Brabant tijdens de regering*, 22-24; en ook Avonds & Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland', 60-65.
78 MRB nr 124. Zie ook MRB I, p. lii.
79 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 397 (18 augustus 1326).
80 Hierover ook Buiks, 'Grensgeschillen tussen Holland en Brabant'.
81 Van Mieris, *Groot charterboek* II, 409-410.
82 Hierover ook Leenders, *Van Turnhoutervoorde*, 463 en 470.
83 NDR inv.nr 446 (en ook 714, 717 en 1272; reg. 443). Zoals Leenders, *Van Turnhoutervoorde*, 463 noot 197, aangeeft, is het door Drossaers gegeven regest onjuist. Tekst in Van Mieris, *Groot charterboek*, II, 758.
84 Zo bijvoorbeeld MRB nr 271, met verklaringen over de vorige paalscheiding uit 1325; nr 278-280.
85 MRB nr 279.
86 ONB nr 1256. Over deze periode in de geschiedenis van Dongen ook Koopmanschap e.a., 'De heerlijkheid Dongen'. Ook nog steeds nuttig zijn de twee artikelen door Merkelbach van Enkhuizen uit 1948 en 1949.
87 Zie hierover onder andere Toorians, *Zandloper*, 167-169. De genealogie van de heren van Altena en van Horne is complex en er is geen eenduidige nummering voor de opeenvolgende heren met de naam Willem.
88 Zie hierover Cerutti, 'De institutionele geschiedenis', 56.
89 Voor Gastel zie bijvoorbeeld Leenders, 'Hoe zit Gastel in elkaar? (Gemeente Halderberge, provincie Noord-Brabant)' op http://users.bart.nl/~leenders/txt/stoof.html#N_30_.

[90] MRB nr 64; ONB nr 1256. Voor de datering is hier ONB gevolgd. Zie ook Koopmanschap, 'De heerlijkheid Dongen', 41 (met in de noten de enigszins misleidende suggestie dat het om twee oorkonden zou (kunnen) gaan, *quod non*).
[91] Voor het begrip 'dorp' in deze periode, zie Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 22.
[92] Deze suggestie ook (min of meer) bij Merkelbach van Enkhuizen, 'Stichting der Heerlijkheid', 137-138.
[93] ONB nr 1256. De familie is (in het Frans) ook bekend als d'Isque (er is ook een Frans geslacht met deze naam, genoemd naar het plaatsje Isque bij Boulogne-sur-Mer).
[94] Camps, *De stadsrechten*, 97. De *dapifer* (vaak vertaald als drossaard) was hoofd van de grafelijke of hertogelijke huishouding.
[95] MRB nr 141 (en de noot aldaar).
[96] NDR inv.nr 217, 218 en 91 (reg. 215-218).
[97] Zie Hendriks, 'Heusden', 18-19. Leden van een familie van Emmichoven waren actief in Oosterhout, zowel in kerkelijke functies als anderszins. Liesbeth, dochter van Willem van Oosterhout (en dus een kleindochter van Willem van Duvenvoorde) huwde met Jan Roelofsz. van Emmichoven, leenheer van Emmikhoven bij Almkerk.
[98] NDR inv.nr 483 (reg. 447; 14 februari 1349): '60 morgen land, geheeten het land van Saffenberch, in het gerecht van Emmichoven en met een tiende aldaar, beide door Willem van Duvenvoorde gekocht van de vrouwe van Saffenberg'.
[99] NDR inv.nr 92 (reg. 221). 'Hoeve' is een oppervlaktemaat.
[100] ONB nr 1322. Zie voor de ligging ook Koopmanschap, 'De heerlijkheid Dongen', 41.
[101] Aldus Merkelbach van Enkhuizen, 'Stichting der Heerlijkheid', 142. In theorie kunnen het ook twaalf van de vijftien zijn geweest.
[102] MRB nr 144 (Cerutti dateert 23 april 1331, zonder rekening te houden met de Paasstijl; zie ook NDR inv.nr 93; reg. 234).
[103] NDR inv.nr 93 (reg. 122). Merkelbach van Enkhuizen, 'Stichting der Heerlijkheid', 142, suggereert dat het ook hierbij kan gaan om een deel van de oorspronkelijke ontginning door Steven van Waalwijk.
[104] NDR inv.nr 94 (reg. 265).
[105] NDR inv.nr 94 (reg. 289-291; en zie ook reg. 599).
[106] MRB nr 181.
[107] NDR inv.nr 1378 (reg. 419). Dit steunt de gedachte dat de kerk was ontstaan als kapel binnen een andere parochie, misschien dus Loon op Zand.
[108] Brokken, *Het ontstaan*, 239-240, met verwijzingen. Zie ook Juten, 'Willem van Duivenvoorde', 213-215.
[109] Merkelbach van Enkhuizen, 'Stichting der Heerlijkheid', 146 (en ook 'Heerlijkheid, Heeren' 97), zag dit voortijdige overlijden over het hoofd en beschouwde Willem van Dongen en Willem van Oosterhout abusievelijk als een en dezelfde persoon.
[110] MRB nr 198.
[111] Voor een breder totaaloverzicht zie Brokken, *Het ontstaan*, 239-246, met verwijzingen.
[112] NDR inv.nr 2 (reg. 373). Zie hierover ook Brokken, *Het ontstaan*, 241.
[113] De omschrijving 'Duvenvoordse clan' is van Brokken (*Het ontstaan*, 220).
[114] MRB nrs 182-183.
[115] MRB nr 184.
[116] Voor een iets andere interpretatie zie Brokken, *Het ontstaan*, 241-242. Brokken ziet in de oorkonden van 3 en 5 juni een actievere rol van Willem senior, die echter mijns inziens uit de stukken niet blijkt. (Om onduidelijke redenen dateert Brokken de oorkonden van 3 en 5 juni een dag eerder.)
[117] MRB nr 204. Ton Kappelhof wees mij er terecht op dat dit stuk naar vorm en inhoud geen testament is, ondanks dat Cerutti (MRB, dl I, p. liii) het wel zo noemt.
[118] Brokken, *Het ontstaan*, 240, met verwijzingen. Brokken noemt hem 'wellicht de benjamin onder Duvenvoorde's bastaarden'.
[119] Wat hier volgt is een enigszins vrije parafrase. De volledige tekst in MRB nr 204. Zie ook Brokken, *Het ontstaan*, 245-246.
[120] MRB nr 207. Voor Gielis Voppenzoon als schout ten tijde van het bewind van Duvenvoorde zie MRB nr 1040.
[121] De oorsprong van dit idee van dit dierenpark lijkt te liggen bij Van Goor, *Beschryving der stadt en lande van Breda*, 361: Aen dit Huys was eertyts door Heer Willem van Duvenvoorde een zeer fraay Park of Diergaarde aangelegt. De omheining van dit park was volgens Van Goor vijfhonderd roeden (2800 meter)

lang. Meer hierover, en ook over het uiterlijk van het Huis Strijen dat door Willem grondig lijkt te zijn verbouwd (of mogelijk zelfs geheel vernieuwd), in *Oosterhout. Niet van gisteren*.

[122] Willaert, 'Minneliederen en hofdansen', 8, met verwijzing naar Des Marez: 'Un document', 305-310.

[123] In moderne termen heet de hier toegepaste methode van scherpe ondervraging *waterboarding*.

[124] Brokken, *Het ontstaan*, 246.

[125] MRB nr 206 (20 november 1353).

[126] MRB nr 205 (13 november 1353).

[127] Brokken, *Het ontstaan*, 284, met verwijzingen (en zie ook p. 286-287).

[128] NDR inv.nr 1208 (reg. 503).

[129] MRB nr 209.

[130] Zie hierover ook Cerutti, 'De institutionele geschiedenis, 91.

[131] NDR inv.nr 493 (reg. 517).

[132] Allard, 'Eenige nakomelingen', *Taxandria* 49 (1942) 169-184 (176). In MRB nr 1040 (11 december 1356) heet hij *ons heren heren Willem van Oosterhout* en opnieuw *heren Willem onsen here van Oosterhout*, zodat de ridderslag zal hebben plaatsgevonden voor 11 december 1356 ('heer' is in dit verband de aanspreektitel voor een ridder).

[133] Sanders, *Waterland als woestijn*, 118.

[134] MRB nr 226.

[135] MRB nr 225. Blijkbaar viel dus niet heel Dongen (wat dat ook precies was) ten westen van de Donge onder de parochie Oosterhout, maar hoorde een deel onder de parochie Gilze. Ook nu ligt aan de zuidzijde van Dongen nog een stukje van de gemeente – met de Vierbundersweg als grens – ten zuiden van de Donge. Met de rivier als parochiegrens zal dit dus tot de parochie Gilze hebben behoord.

[136] MRB nr 230.

[137] MRB nr 234; NDR inv.nr 494 (reg. 587). De datering (*dusent driehondert ende tsestich, opten groten Vastelavond*) is hier problematisch. Cerutti en Drossaers geven 16 februari 1360 (zondag *Esto mihi*) wat met Paasstijl feitelijk nog als 1359 zou zijn geschreven. In de Nederlanden werd echter grote vastenavond een week later gevierd, op de zondag *Invocavit me et ego exaudiam eum*, de zesde zondag voor Pasen. Uitgaand van de zondag *Invocavit* zou de datering 23 februari 1360 moeten luiden, of – mét inachtneming van de Paasstijl – 14 februari 1361. Deze laatste optie leidt echter tot problemen met de chronologie van het volgende, zodat we waarschijnlijk toch moeten uitgaan van 23 februari 1360. De 'grote vastenavond' was in de middeleeuwen de zondag vóór Aswoensdag, later uitgebreid met de maandag en dinsdag daarna.

[138] NDR inv.nr 570 (reg. 588; 12 april 1360: de betaling) en inv.nr 504 (reg. 589; 8 mei 1360). Zie ook Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 218.

[139] NDR inv.nr 494 (reg. 590).

[140] NDR inv.nr 495 (reg. 592: testament; en reg. 593).

[141] Dek/de Man, 'Bijdrage tot de genealogie', 389-390, zag vermoedelijk het stuk van 29 oktober 1360 over het hoofd en dateerde de dood van Roelof I van Dalem in 1361. Voor het overige biedt Dek/de Man hier in al zijn beknoptheid een heldere schets van Roelofs leven.

[142] MRB nr 232. Cerutti geeft hier alleen een regest en verwijst voor de tekst naar de *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandche recht* 10 (1946/'52) 231. De datering luidt *dusent driehondert ende tsestich, des Maendaechs na Jaersdach*, wat Cerutti omrekent tot 6 januari 1360. Ik ga uit van Paasstijl.

[143] MRB nr 253.

[144] MRB nr 257 (het betreft een afschrift van een verloren gegaan origineel). Iets dergelijks was ook al gebeurd in 1312 toen de goederen van de tempeliers overgingen op de johannieters: ONB nr 1535 (= MRB nr 104). Meer hierover in *Oosterhout. Niet van gisteren*.

[145] Gachet, 'Essai sur le bailliage', 35.

[146] Zie MRB nr 258.

[147] Dat dit inderdaad gebeurde, blijkt uit een stuk van ongeveer een eeuw later (MRB nr 741; circa 1470) waarin de geburen van Teteringen stellen de Oosterhoutse bestuurders geen rechtsmacht over hen hebben en *dat sij in gheen gebode gehouden en sijn, die men tOesterhout uut der kerken doet*.

[148] Een mooi voorbeeld hiervan vormt het vonnis waarvoor de schepenen van Breda in 1373 te hoofde waren gegaan bij hun collega's in Antwerpen, MRB nr 259.

[149] Voor informatie over deze vondst in Bergen op Zoom, gedaan in 1999, zie www.scherminckel.nl/actueel/tentoonstelling%20de%20grote%20man...%29.htm. Zie ook Toorians, 'Pest in Bergen op Zoom'.
[150] Voor de Sint Petersmannen, zie Kappelhof, 'Meisseniers en Sint Petersmannen'.
[151] MRB nr 258: *la bouverie de Oesterhout*.
[152] Deze tienden waren sinds 1332 verpacht geweest aan Willem van Duvenvoorde, zie MRB nr 148.
[153] MRB nr 273 (14 juni 1386).
[154] Parafrase naar MRB nr 273, item (3).
[155] Gachet, 'Essai sur le bailliage', 36-37. De nieuwe commandeur was Amel de Parfontrieu (Parfondry), die in 1406 weer werd opgevolgd door zijn broer Jean.
[156] NDR inv.nr 1380 (reg. 823: testament; 832: bevestiging van het testament met aanvulling; en 834: goedkeuring). Zie ook Broeders, 'Uit de geschiedenis', 27. De datering luidt (ook bij Drossaers) '1394 April 5', wat met Paasstijl een jaar later moet zijn: 5 april 1395 was de maandag na Palmpasen. Hierover ook Allard, 'Eenige nakomelingen', 172-173.
[157] Deze informatie ook bij Juten, *Kerkelijk Oosterhout*, 12.
[158] NDR inv.nr 1380 (reg. 859).
[159] Sanders, *Waterland als woestijn*, 73.
[160] Dek, 'Het nageslacht', 115-116, noemt geen wettige kinderen en zeven bastaarden.
[161] In het testament is sprake van 'de drie kinderen Liesbeth, Catharina en Trudeke (Gertrudis)' die samen met het gasthuis in Den Hout gelijkelijk delen in een stuk moer. Hieruit zouden we kunnen vermoeden dat er drie wettige dochters waren.
[162] De genealogische informatie is hier gebaseerd op 'De parenteel van Stans van Emmichoven' door F. Wijburg (www.genealogieonline.nl/parenteel_van_emmichoven). Er bestaan andere interpretaties die echter (nog) minder waarschijnlijk zijn. Wijburg neemt aan dat Liesbeth van Oosterhout een wettige dochter van Willem en Heilwich was, maar dan is onduidelijk waarom zij geen erfgenaam was in Oosterhout.
[163] Gachet, 'Essai sur le bailliage d'Avalterre', 38-41. Het precieze jaar van zijn aantreden als meester is niet bekend. Pas in 1450 trad hij op als commandeur, waarbij hij zijn functie als hoofd van de balije te Flémalle overdroeg aan een zekere Willem van Dalem. Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 684-685, laat het commandeurschap aanvangen in 1420.
[164] MRB nr 541. De meester van Chantraine heet in dit stuk 'Eewoud van Emmichoven'. Drossaers (NDR inv.nr 208, reg. 1587) las de voornaam als 'Eemond'.
[165] Van Mosselveld, 'De slotjes te Oosterhout', 212.
[166] Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 222.
[167] Sanders, *Waterland als woestijn*, 73. Jacob, bastaard van de heer van Oosterhout, trad ook op als voogd voor Willem (jr) van Dongen, een zoon van Willem van Dongen, die als minderjarige werd beleend met het goed van de Zwaluwe (Van Mieris, *Groot charterboek* III, 788). Zie ook NDR inv.nr 1255 (reg. 1003: 24 mei 1413; tekst in Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 233).
[168] MRB nr 298. De voogden van Johanna van Polanen zullen zeker druk hebben uitgeoefend om zich van de loyaliteit van de leenmannen van Polanen te verzekeren.
[169] De tekst van dit codicil in Allard, 'Eenige nakomelingen', 173-174. Allard citeert hier een afschrift dat tegen het midden van de zeventiende eeuw werd gemaakt door Adriaan Havermans en dat zich bevindt 'in de Collectie Cuypers van Velthoven, No. 140' in het Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch. Dit inventarisnummer lijkt (niet meer) te kloppen. Misschien is het een verschrijving voor 410 ('Akten en aantekeningen over geschiedenis van stad en land van Bergen op Zoom, fotokopie van kopieën uit 17e eeuw van Havermans. 12e-16e eeuw. 1 stuk').
[170] Het Middelnederlandse woord *koije* dat hier wordt gebruikt, kan ook eendenkooi of schaapskooi betekenen, en in het verlengde van dat laatste ook schaapskudde. Wanneer het moer nog daadwerkelijk moerassig gebied was, komt de betekenis eendenkooi in aanmerking, maar als het ging om een schor komen ook schapen in aanmerking.
[171] NDR inv.nr 699 (reg. 903).
[172] Dat dit bij de onterfde familieleden toch op weerstand stuitte, blijkt uit het feit dat de graaf van Holland op 13 maart 1413/1414 (het jaartal is niet zeker) Catharina van Gistel in haar erfdeel moest bevestigen (Van Mieris, *Groot Charterboek* IV, 28-281).
[173] Allard, 'Eenige nakomelingen', 183.

[174] Sanders, *Waterland als woestijn*, 74, 139, 207, 210, 211.

[175] Juten, 'Willem van Duvenvoorde', 220: 'wellicht haar broer'. Ook Dek, 'Het nageslacht', 115, noemt Catharina 'waarschijnlijk een zuster van J. van G. heer van der Moere'. In maart 1414 was zij nog in leven.

[176] Zie voor de (in detail onduidelijke) verwantschap ook Cerutti, MRB I, p. li. Adriaan Villain, een broer van Margaretha Villain, erfde van zijn moeder de lage rechtsheerlijkheid van Oosterhout (MRB nr 404; 20 december 1430).

[177] Een speurtocht naar een Catharina van Gistel die zowel chronologisch gezien als qua verwanten in aanmerking komt, leverde niets op. In een stamboom van de 'famille de Ghistelles' door Etienne Pattou (http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Ghistelles.pdf) is het de moeder van Jan van Gistel, Isabeau van der Moere (of Moerle) die in een derde huwelijk trouwt met 'Guillaime van Duivenvoirde, seigneur d'Ostrevant'. Vermoedelijk is Ostrevant (Oostervant, in Henegouwen) hier een vergissing voor Oosterhout, maar ook dan kan de geboden informatie niet juist zijn aangezien Gerard van Gistel (haar eerste man) in 1410 nog in leven was.

[178] MRB nr 305.

[179] In MRB nr 293 (14 september 1396) wordt hij voor het eerst omschreven als *Heinriic van der Lecke, heere van Heeswijc, als momboire ende voecht van der joufr. [Jehanne] van der Lecke [ende van Breda], sier nichte* (voor de volledigheid zijn twee frasen uit dezelfde oorkonde hier in elkaar geschoven). Over hem ook Juten, 'Heeswijk en Dinther', 104-107. Juten nam nog aan dat Hendrik pas 'omstreeks 1405' heer van Heeswijk werd en noemt hem een zoon uit het eerste huwelijk van Jan II van Polanen met Oda van Horne. Ook Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 706-707, houdt Oda van Horne voor de moeder van Hendrik van de Lek.

[180] In elk geval vóór 4 juli 1428 (MRB nr 394: 'overmids doede onss [sic] lieven swagers heren Henrix van der Leck, des ziel God genedich sij, die in der voirs, heerlicheyt van Oesterhout sat als een tochtenere'). Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 706, lijkt deze bron niet te kennen en betoogt voor een overlijdensdatum tussen 28 november 1428 en 9 februari 1430. Hij vermeldt een testament dat is gedateerd op 31 augustus 1426.

[181] MRB nr 209. Zie ook hierboven. Waarom Willems dochter Liesbeth van Oosterhout werd gepasseerd, is niet duidelijk. Mogelijk was zij een buitenechtelijke dochter?

[182] MRB nr 325 (Cerutti spreekt in het regest van negen jaar. wat niet overeenkomt met de inhoud van het stuk).

[183] Over hem als edelman-financier, zie Robert Stein, 'De affaire Van Borselen', 16-17 (en *passim*). Met dank aan Ton Kappelhof die mij op dit recente artikel wees.

[184] Voor een globaal overzicht van de carrière van Paulus I van Haastrecht en diens nazaten zie bijvoorbeeld Toorians, *Zandloper* (via het register) en de artikelen van mijn hand in de literatuurlijst hierboven. Daarin ook verwijzingen naar de eerdere literatuur.